

ΟΙ ΠΕΡΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΑΝΤΙΑΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΜΠΕΡΤΡΑΝΤ ΡΑΣΣΕΛ

ΥΠΟ
ΜΙΧΑΗΛ ΒΑΣ. ΓΑΛΕΝΙΑΝΟΥ

ΟΙ ΠΕΡΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΜΠΕΡΤΡΑΝΤ ΡΑΣΣΕΛ

ΥΠΟ
ΜΙΧΑΗΛ ΒΑΣ. ΓΑΛΕΝΙΑΝΟΥ
Δρος Θεολογίας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ θρησκεία ἐκτὸς ἀπὸ ἀναρίθμητους ἀκολούθους ἔχει καὶ διαφόρους πολεμίους. Ἡ κατὰ καιροὺς ἐμφάνισή τους προκαλεῖ ἀναστάτωση. Ὅσοι ἔχουν γιὰ ποικίλους λόγους χαλαροὺς δεσμοὺς μὲ τὴ θρησκεία τοὺς ὑποδέχονται ὡς ἐλευθερωτὲς καὶ ὡς γνησίους ἐκπροσώπους τῆς σοφίας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἀπὸ τοὺς πιστοὺς πάλι ἄλλοι ἐκφράζουν τὴ δυσαρέσκειά τους ἢ καὶ τὸν ἀποτροπιασμό τους γιὰ τέτοια φαινόμενα, ἄλλοι καταλαμβάνονται ἀπὸ ἀμηχανία καὶ ἄλλοι αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπερασπιστοῦν τὴ θρησκεία ἀπὸ τὶς ἐναντίον της ἐπιθέσεις. Πρὶν ἀπ' ὅλα ὅμως χρειάζεται ἡ ὅσο τὸ δυνατόν καλύτερη γνώση τοῦ περιεχομένου τῆς ἀντιθρησκευτικῆς προπαγάνδας, ὥστε ἡ ἀντιμετώπισή της νὰ εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικὴ. Στὴν παρούσα ἐργασία γίνεται μία προσπάθεια νὰ μελετηθοῦν οἱ περὶ θρησκείας ἀντι-

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- A.M.P. = Ἀγαπητὲ Μπέρτραντ Ράσσελ. Ἐκλογή ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸ πλατὺ κοινὸ 1950-1968. Εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια Μπάρρυ Φάινμπεργκ καὶ Ρόναλντ Κάσριλς. Μετάφραση Σπύρου Βυζαντινοῦ, χ.χ.
B.W.B.R. = The Basic Writings of Bertrand Russell 1903-1959, Edited by Robert E. Egner and Lester E. Denonn, second impression 1962.
W.N.C. = Why I am Not a Christian and other essays on religion and related subjects, Edited with an Appendix on the Bertrant Russell Case by Paul Edwards, sixth impression, London 1976.

λήψεις μίας «κλασσικῆς» περίπτωσης ἀθέου φιλοσόφου στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, τοῦ Μπέρτραντ Ράσσελ. Ἡ ἔστω σύντομη παρουσίαση τῶν ιδεῶν τοῦ Ἀγγλοῦ φιλοσόφου εἶναι ιδιαίτερα χρήσιμη, καθότι ὁ Ράσσελ ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τῶν ἀντιθηρησκευτικῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς μας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ Μπέρτραντ Ράσσελ (1872-1970) ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ συζητημένους φιλοσόφους τοῦ 20οῦ αἰῶνα μὲ πλούσια συγγραφικὴ δράση σὲ διάφορους τομεῖς, ὅπως ἡ ἐπιστήμη, ἡ πολιτικὴ¹, ἡ θρησκεία κ.ἄ. καὶ βέβαια ἡ φιλοσοφία, τῆς ὁποίας δὲν ὑπάρχει περιοχὴ πού νὰ μὴν ἀσχολήθηκε². Χαρακτηρίστηκε ὡς «φιλόσοφος τοῦ αἰῶνος καὶ ὡς ἰδρυτὴς (μετὰ τοῦ Moore) τῆς ἀναλυτικῆς κινήσεως»³, ἦταν μάλιστα συνεισηγητὴς (μαζὶ μὲ τὸν Alfred North Whitehead στὸ ἔργο «Principia Mathematica») τῆς Μαθηματικῆς Λογικῆς (ἢ «Λογιστικῆς» ἢ «Συμβολικῆς Λογικῆς»)⁴, ἡ ὁποία κυριαρχεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ στὶς μέρες μας.

Γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ράσσελ ἔχουν γραφεῖ πάρα πολλὰ⁵. Ἐκεῖνο πού μᾶς χρειάζεται στὴν παρούσα μελέτη εἶναι μία σύντομη ἀναφορὰ

1. Ἀσχολήθηκε μάλιστα ἐνεργὰ μὲ τὴν πολιτικὴ θέτοντας ἐπανελημμένα (ἂν καὶ ἀνεπιτυχῶς) ὑποψηφιότητα γιὰ βουλευτὴς, ἔχοντας ἄλλωστε τὴ σχετικὴ οἰκογενειακὴ παράδοση, καθὼς ὁ παππούς του, Λόρδος John Russell, εἶχε διατελέσει Πρωθυπουργός (βλ. Κ. Βουδούρη, Ἀναλυτικὴ Φιλοσοφία, Β' ἔκδοση, ἐν Ἀθήναις 1977, σελ. 55-57, ὅπου καὶ περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ φιλοσόφου).

2. Ἰ.Μ. Μποχένσκι, Ἱστορία τῆς Σύγχρονης Εὐρωπαϊκῆς Φιλοσοφίας (20ὸς αἰῶνας), Εἰσαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Χρήστου Μαλεβίτση, Β' ἔκδοση, Ἀθήνα-Γιάννινα 1985, σελ. 79.

3. Κ. Βουδούρη, ὅπ.π., σελ. 101. Πρβλ. Γ. Παπαγούνου, Ράσσελ (Russell) Μπέρτραν, ἐν Λ. Φ. Ἰλτίσεφ - Π.Ν. Φεντοσέγιεφ (τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς Ε.Σ.Σ.Δ.), Φιλοσοφικὸ Ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικό, Ἑλληνικὴ Ἔκδοση, τόμ. Δ', Ἀθήνα 1986, σελ. 428-429: «Ὁ Ράσσελ ἦταν ὁ θεμελιωτὴς τῆς θεωρίας τοῦ λογικοῦ ἀτομισμοῦ (ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα) καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς λογικῆς ἀνάλυσης».

4. Ἰ.Μ. Μποχένσκι, ὅπ.π., σελ. 290 ἐξ.

5. Λίαν ἐνδεικτικῶς παραθέτουμε τίς ἐξῆς μελέτες, μερικὲς τῶν ὁποίων χρησιμοποιοῦμε στὴν παρούσα ἐργασία: Κ. Βουδούρη, ὅπ.π., Ph. Devaux, Russell, Paris 1967. Elizabeth Eames, Bertrand Russell's Theory of Knowledge, London 1969. R. Jager, The Development of Bertrand Russell's Philosophy, London - New York 1972. Ἰ. Μ. Μποχένσκι, ὅπ.π. Ἀμ. Παπαβασιλείου, Bertrand Russell. Ἕνας συνεχιστής τοῦ Εὐρωπαϊ-

στις τρεις φάσεις της εξέλιξης της φιλοσοφίας του, ιδιαίτερα όσον αφορά στην ήθική, ως ένα βοηθητικό στοιχείο για την κατανόηση της στάσης του Ράσσελ απέναντι στη θρησκεία και κυρίως στο Χριστιανισμό⁶. 'Ο Ράσσελ, λοιπόν, παρά την ακρίβεια που τον διέκρινε, χαρακτηρίζεται από το ευμετάβλητο κάποιων βασικών θέσεών του, γεγονός που δεν του επέτρεψε να ορθώσει ένα σύστημα ούτε να αποφύγει τις αντιφάσεις⁷. 'Ενώ, για παράδειγμα, από τη μια υποστηρίζει με πάθος και επιχειρήματα θεμελιώδεις αξίες, όπως την ειρήνη, την αγάπη κ.λπ., από την άλλη παραδέχεται ότι όλες οι αξίες είναι υποκειμενικές, μη λογικές, περισσότερο θέμα γούστου⁸. Πιο αναλυτικά: Στην πρώτη φάση της εξέλιξης της φιλοσοφίας του, στις αρχές του 20ού αιώνα, ο Ράσσελ ακολουθώντας τον Moore αλλά και τη δική του κλίση στην πλατωνική φιλοσοφία παρουσιάζεται στην ήθική και τη μεταφυσική ρεαλιστής. Δέχεται δηλαδή ότι το καλό και το κακό, το σωστό και το λάθος είναι αντικειμενικά χαρακτηριστικά του σύμπαντος, τόσο πραγματικά και ανεξάρτητα από εμάς τους ανθρώπους, όσο ή πρασινάδα του γρασιδιού ή η σκληρότητα του ορείχαλκου. Το καλό και το κακό είναι τόσο αληθινά όσο το ένα και το δύο. Στη δεύτερη, όμως, φάση, από την έναρξη του Πρώτου μέχρι τα τέλη του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου, ο Ράσσελ, επηρεασμένος και από την κριτική που του άσκησε ο φιλόσοφος Santayana για τις απόψεις του περί ήθικης, εγκαταλείπει το μεταφυσικό ρεαλισμό (metaphysical realism) για χάρη του λογικού ατομισμού (logical atomism) υιοθετώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον λεγόμενο «υποκειμενισμό» (subjectivism)⁹. 'Υποστηρίζει πλέον πως οι περί αξιών κρίσεις είναι

κοῦ Διαφωτισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1964. M. Sainsbury, Russell, London 1985. E. Tugendhat, Traditional & analytical philosophy. Lectures on the philosophy of language, Cambridge - London - New York - New Rochelle - Melbourne - Sidney 1982. Π. Χριστοδουλίδη, 'Η Φιλοσοφία τῶν Μαθηματικῶν, Ἀθήνα 1993. Τέλος, τὸ λήμμα Russell, Bertrand Arthur William, ἐν The Encyclopedia of Philosophy (Paul Edwards: Edition in chief), τόμ. 7, New York - London, copyright 1967, σελ. 234-258 με ἐπὶ μέρους ἄρθρα γιὰ τὸν Ράσσελ τῶν P. Edwards (Life and Social Theories, Ethics and Critique of Religion), W. Alston (Epistemology and Metaphysics) καὶ N. A. Prior (Logic and Mathematics).

6. Γιὰ τὸ Ράσσελ βέβαια ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι θρησκεία, καθὼς ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι θρησκεία ὑποστηρίζεται μόνο ἐντὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ.

7. 'Ι.Μ. Μποχένσκι, ὅπ.π., σελ. 81.

8. R. Jager, ὅπ.π., σελ. 463.

9. 'Οπ.π.

πρωτίστως έκφραση γούστου, διαθέσεως και συναισθήματος και δὲν ἐπιδέχονται ἀπόδειξη ἢ λογικὴ ὑπεράσπιση¹⁰. Τέλος, στὴν τρίτη φάση, ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, ὁ Ράσσελ ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσει τὶς ἀρχές μιᾶς πιὸ ἀντικειμενικῆς ἠθικῆς. Δὲν μπορεῖ πιά νὰ πιστεύει ὅτι δὲν ὑπάρχει λογικὸ θεμέλιο γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ σκιαγραφεῖ μία ἠθικὴ θεωρία ποὺ χαρακτηρίσθηκε «Φυσιοκρατική» (naturalistic)¹¹. Στὰ πλαίσια ἐνὸς συστήματος μεταηθικῶν ἀρχῶν ὁ Ράσσελ θεωρεῖ ὅτι, ὅπως ἡ φυσικὴ ξεκίνησε μὲ στοιχεῖα προσωπικῶν ἀντιλήψεων καὶ διαμόρφωσε τὶς ἀντικειμενικὲς τῆς δομές, ἴσως εἶναι δυνατὸ καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ νὰ ἀποκτήσει ἀντικειμενικὴ ἰσχύ μέσα ἀπὸ ὑποκειμενικὰ δεδομένα κατὰ ἓνα ἀντίστοιχο τρόπο¹².

Ἀπὸ τὶς διακυμάνσεις τῶν τριῶν φάσεων¹³ οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Ράσσελ μένει ἀπροβληματίστος. Σὲ ἀπάντηση πρὸς τοὺς κριτικούς του (Reply to My Critics) ὁμολογεῖ ὅτι οἱ ἀπόψεις του περὶ ἠθικῆς δὲν τὸν ἱκανοποιοῦν, πολὺ περισσότερο ὅμως δὲν τὸν ἱκανοποιοῦν ἀπόψεις ἄλλων¹⁴. Καὶ σὲ ἐπιστολὴ του στὴν ἐφημερίδα Observer (6 Ὀκτωβρίου 1957) μὲ ἀφορμὴ τὴν κριτικὴ τοῦ ἔργου του «*Γιατί δὲν εἶμαι Χριστιανός*» (Why I am Not a Christian)¹⁵ ἀπὸ τὸν Philip Toynbee παρατηρεῖ μεταξὺ ἄλλων ὅτι βρῖσκει τὶς ἴδιες τὶς ἀπόψεις του περὶ ἠθικῆς ἐπιχειρηματολογικὰ ἀδιάψευστες, παρ' ὅλα αὐτὰ ἀπίστευτες¹⁶. Τέλος ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι

10. Ὁπ.π., σελ. 464. Πρὸβλ. P. Edwards, Russell, Bertrand Arthur William (Ethics and Critique of Religion), ἐν The Encyclopedia of Philosophy, τόμ. 7, σελ. 252 ἐξ. καὶ D. E. Klemke, Russell, Bertrand (Arthur - William) ἐν Thinkers of the Twentieth Century (A Biographical, Bibliographical and Critical Dictionary), London 1968, σελ. 488.

11. R. Jager, Ὁπ.π., σελ. 464.

12. Ὁπ.π.

13. Περισσότερα γιὰ τὶς τρεῖς φάσεις τῆς ἐξέλιξης τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ράσσελ βλ. ἐν R. Jager, Ὁπ.π., σελ. 463-484 καὶ ἐν Ἰ. Μποχένσκι, Ὁπ.π., σελ. 80-81, ὅπου βέβαια γίνεται λόγος γιὰ δύο φάσεις, ἀλλὰ προστίθεται στὸ τέλος ὅτι: «*Στὰ τελευταῖα του βιβλία (ὁ Ράσσελ) ξαναπλησιάζει τὴν πρώτη του φιλοσοφία*». Βλ. ἀρκετὰ ἐπίσης στοιχεῖα καὶ ἐν P. Edwards, Ὁπ.π., σελ. 251-254, ὅπου καὶ μία τάση ὑπεράσπισης τοῦ φιλοσόφου ἐναντι τῶν σὲ βάρος του ἀρνητικῶν κριτικῶν.

14. P. Edwards, Ὁπ.π., σελ. 253.

15. Πρόκειται γιὰ τὸ συλλογικὸ τόμο W.N.C. (βλ. συντομογραφίες) μὲ συντάκτη τὸν Paul Edwards (Α' ἔκδοση, London 1957), τοῦ ὁποῖου τὴν ἕκτη ἔκδοση (London 1976) χρησιμοποιοῦμε στὴν παρούσα μελέτη.

16. «*What Mr. Toynbee says in criticism of my views on ethics has my entire sympathy. I find my own views argumentatively irrefutable, but nevertheless incredible. I do not know the solution*». Παρὰ P. Edwards, Ὁπ.π., σελ. 253.

οἱ διακυμάνσεις ποὺ παρατηροῦνται στὴ σκέψη τοῦ Ράσσελ κατὰ τὶς τρεῖς αὐτὲς φάσεις εἶναι ἐνίοτε ἐμφανεῖς καὶ στίς περὶ θρησκείας ἀντιλήψεις του χωρὶς πάντως νὰ ἀλλοιώνουν τὴν ἀρνητικὴ στάση του ἀπέναντί της.

ΟΙ ΠΕΡΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΜΠΕΡΤΡΑΝΤ ΡΑΣΣΕΛ

Ἐρχόμενοι στὴν ἐξέταση τῶν περὶ θρησκείας ἀντιλήψεων τοῦ Ράσσελ βλέπουμε ὅτι ὁ φιλόσοφος θεωρεῖ ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς μεγάλες θρησκείες τοῦ κόσμου (συμπεριλαμβανομένου τοῦ κομμουνισμοῦ!)¹⁷ ἀναληθεῖς καὶ ὀλέθριες¹⁸. Τὴ στάση αὐτὴ τηρεῖ μὲ συνέπεια σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πορεία κάποιων ἰδεῶν του σὲ ἄλλους τομεῖς¹⁹. Πάντως καὶ ἡ πολεμικὴ του κατὰ τῆς θρησκείας ἔχει τὰ δικά της στάδια.

Α. Ἡ πρώτη ρήξη

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ δοῦμε πῶς ξεκίνησε ἡ ἀντίθεση τοῦ Ράσσελ στὴ θρησκεία. Στίς Θρησκευτικὲς τοῦ Ἀναμνήσεις²⁰ ὁ Ράσσελ ἀναφέρει ὅτι στὴν ἡλικία τῶν δεκατεσσάρων ἐτῶν ἐγκατέλειψε τὴν ἀνεμελιά τῶν παιδικῶν του χρόνων χάριν τῆς λογικῆς· οἱ σκέψεις του στράφηκαν στὴ Θεολογία καὶ στὰ ἐπόμενα τέσσερα χρόνια ἀπέρριψε τὴν πίστη πρὸς τὸ Θεό, τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως καὶ τὴν ἀθανασία. Ὡς πρὸ καθοριστικὸ παράγοντα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης θεωροῦμε τὸ ἐξῆς γεγονός, ἔτσι ὅπως τὸ διηγεῖται μεταξὺ ἄλλων ὁ Ράσσελ: «Στὰ δεκατέσσερά μου χρό-

17. Τὸν ὅποιο, ὅπως καὶ τὸ Ναζισμό, ἀντιλαμβάνεται ὡς νέο δογματικὸ σύστημα, χειρότερο μάλιστα τῶν παλαιῶν. (Βλ. Bertrand Russell, Religion and Morals, ἐν W.N.C., σελ. 179-180).

18. «I think all the great religions of the world - Buddhism, Hinduism, Christianity, Islam, and Communism - both untrue and harmful». [Βλ. τὸν πρόλογο (preface) τοῦ Bertrand Russell στὸ συλλογικὸ τόμο W.N.C., σελ. xi].

19. Πρβλ. Ph. Devaux, ὅπ.π., σελ. 136: «Le seul domaine où Russell soit demeuré catégoriquement sans réserves ni repentirs et d' une sérénité sans défaillance est précisément celui de la religion. Les religions, sans exception sont fausses et néfastes».

20. My Religious Reminiscences, ἐν B.W.B.R., σελ. 31-36.

νια ήμουν πεπεισμένος ότι ή θεμελιώδης αρχή της ήθικης πρέπει να είναι ή προαγωγή της ανθρώπινης ευτυχίας και άρχικά αυτό μου φαινόταν τόσο αυτονόητο, πού υπέθεσα ότι πρέπει να αποτελεί κοινή πεποίθηση. Μετά ανακάλυψα, με έκπληξή μου, ότι αυτή ή ιδέα θεωρείτο άνορθόδοξη²¹ και όνομαζόταν Όφελισμός (*Utilitarianism*)»²². Έτσι ό Ράσσελ άρχισε να αισθάνεται ότι ήταν όφελιστής. Η γιαγιά του, πού είχε αναλάβει από πολύ νωρίς την άνατροφή του (καθώς οί γονείς του πέθαναν όταν ό Ράσσελ ήταν άκόμη μικρό παιδί), πιστή στις άρχές της Σκωτικής Πρεσβυτεριανής Έκκλησίας, στην όποία άνήκε, είρωνευόταν συχνά τόν έγγονό της για τις άπόψεις του. Άλλά και γενικότερα τó περιβάλλον ήταν τέτοιο, πού έδινε την έντύπωση στο Ράσσελ ότι οί νέοι αντιμετώπιζονταν με είρωνεία, περιπαικτική διάθεση και έχθρότητα, πολλές φορές συνοδευόμενη από βιαιότητα²³. Καί, όπως φαίνεται σέ όλα σχεδόν τά έργα του πού αναφέρονται στη θρησκεία, ό Ράσσελ πίστεψε ότι ή θρησκεία είναι έχθρος της ανθρώπινης ευτυχίας, άρα, για να επιτύχει τή δεύτερη, πού τόσο πολύ επιθυμούσε, έπρεπε να πολεμήσει την πρώτη. Βέβαια ή αντίθεση θρησκείας (Χριστιανισμού στη συγκεκριμένη περίπτωση) και ανθρώπινης ευτυχίας είναι άπαράδεκτη σύμφωνα με μία όρθόδοξη θεώρηση, κατά την όποία τή χαρά των ανθρώπων συνιστά άκριβώς ή παρουσία του Χριστού ανάμεσά τους²⁴, όμως ή υπερβολική αυστηρότητα του Πουριτανισμού της Βικτωριανής Άγγλίας²⁵ (στην όποία είχε την τύχη ή ίσως την άτυχία να γεννηθεί ό Ράσσελ) κατέστησε σχεδόν άμάρτημα τó αίσθημα της χαράς με άποτέλεσμα τή δυσφήμιση της Έκκλησίας καί, στην περίπτωση του Ράσσελ τουλάχιστον,

21. Όπου γίνεται λόγος στα έργα του Ράσσελ για Όρθοδοξία, έννοείται ή «προτεσταντική όρθοδοξία», ή όποία έχει άποκτήσει άρνητικό περιεχόμενο (βλ. σχετικά Κ. Παπαπέτρου, Περί τó όνομα της Έκκλησίας, έν του ίδιου, Προσβάσεις. Ζητήματα άπολογητικής θεολογίας και φιλοσοφικής κριτικής του καιρού μας, Άθήναι copyright © Κ.Ε. Παπαρέτρου 1979, σελ. 203) και όχι ή Όρθόδοξη Έκκλησία, για την όποία ό Ράσσελ στις σπάνιες αναφορές του χρησιμοποιεί τόν όρο «*Greek Orthodox Church*».

22. *My Religious Reminiscences*, έν B.W.B.R., σελ. 31-32.

23. Όπ.π., σελ. 32.

24. «πάλιν δέ όψομαι ύμās και χαρήσεται ύμών ή καρδιά, και τήν χαράν ύμών ούδεις αίρει άφ' ύμών», Ίωάν. 16, 22. Βλ. και Γ. Πατρώνου, Η χαρά στην Καινή Διαθήκη, Άθήνα 1983.

25. Βλ. σχετικά Α. Maurois, Ίστορία της Άγγλίας, (Μετάφραση Τάκη Μπαρλά), τόμ. Β', χ.χ., σελ. 411 έξ.

τῇ συναισθηματικῇ περισσότερο ἀθεΐα. Ἀπὸ δεκαπέντε χρονῶν λοιπὸν ὁ Ράσσελ, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος στὰ 89 του, ἔπαψε νὰ εἶναι Χριστιανός²⁶.

Ἡ ἀντίθεσή του στὴ θρησκεία φαίνεται ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα του συγγράμματα, ὅπου πάντως εἶναι ἥπιος καὶ διαλλακτικός. Κατὰ τὴν πρώτη αὐτῇ περίοδο γράφει τὸ καλύτερο ἴσως δοκίμιό του πάνω σὲ θρησκευτικὰ θέματα, τὴν Οὐσία τῆς Θρησκείας (The Essence of Religion, 1912), τὸ ὁποῖο ὅμως μὲ τὸν καιρὸ ξεχάστηκε²⁷, ἐνῶ προξενεῖ ἐντύπωση στοὺς ἐρευνητές²⁸ τὸ ὅτι δὲν συμπεριελήφθη στὸ βιβλίον ποὺ συνέταξε ὁ Paul Edwards (W.N.C.) τὸ 1957 μὲ τὰ σπουδαιότερα περὶ θρησκείας ἔργα τοῦ Ράσσελ. Στὴν Οὐσία τῆς Θρησκείας ὁ Ράσσελ ἀναφέρει ὅτι ἡ ψυχὴ²⁹ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἓνα περιέργο μείγμα Θεοῦ καὶ κτήνους, ἓνα πεδίο μαχῶν ἀνάμεσα σὲ δύο φύσεις, μία πεπερασμένη καὶ ἐγωκεντρικὴ, καὶ μία παγκόσμια (universal), ἀπέραντη καὶ ἀμερόληπτη³⁰. Ἡ πρώτη, τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος μοιράζεται μὲ τὰ κτήνη, βλέπει τὸν κόσμον ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἐδῶ καὶ τοῦ τώρα (here and now), ἐνῶ ἡ δευτέρη ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐνότητος στὸν κόσμον³¹. Ἡ πεπερασμένη φύση παρακινουμένη ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία της νὰ διατηρηθεῖ ὡς ἔχει, φυλακίζει τὴν ἄλλη καὶ ὀρίζει τὸν ἑαυτὸ της ὡς τὸν Θεὸ τοῦ ἐπιδιωκόμενου παραδείσου³². Σὲ πολλοὺς ἀνθρώπους, συνεχίζει ὁ Ράσσελ, ὁ πεπερασμένος ἑαυτὸς τοὺς παραμένει ὁ δεσμοφύλακας τῆς παγκόσμιας ψυχῆς (universal soul). Ἡ ἀπόδραση ἀπὸ αὐτὴ τὴ φυλακὴ συνιστᾷ τὴ συνάντησιν μὲ τὴν ποιότητα τοῦ ἀπείρου καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίες τοῦ πεπερασμένου ἑαυτοῦ μας³³. Ἡ ἀπόδραση ὅμως αὐτὴ γιὰ τὸν Ράσσελ δὲν

26. A.M.P., σελ. 213. «Θὰ ἤθελα νὰ σᾶς ξεκαθαρίσω ὅτι δὲν εἶμαι χριστιανὸς καὶ δὲν ὑπῆρξα ποτὲ χριστιανὸς ἀπὸ τὰ δεκαπέντε μου χρόνια καὶ ὕστερα».

27. R. Jager, ὅπ.π., σελ. 492.

28. Ὁπ.π., σελ. 484-485.

29. Τῆς ὁποίας τὴν ἀθανασία ἀρνεῖται κατηγορηματικὰ σὲ μεταγενέστερα κυρίως ἔργα του.

30. The Essence of Religion, ἐν B.W.B.R., σελ. 565.

31. Ὁπ.π., σελ. 565-566.

32. Ὁπ.π., σελ. 566.

33. Τὶς ἴδιες ιδέες εἶχε ἐκφράσει ὁ Ράσσελ καὶ νωρίτερα σὲ ἄλλα κείμενά του, ὅπως π.χ. στὸ δοκίμιον «Ἡ Λατρεία ἐνός Ἐλεύθερου Ἀνθρώπου» (A Free Man's Worship, 1903). Βλ. Bertrand Russell, A Free Man's Worship, ἐν Louis P. Pojman, Introduction to Philosophy: classical & contemporary Readings, Belmont, California 1991, σελ. 549: «... freedom comes only to those who no longer ask of life that it shall yield them any of those personal goods that are subject to the mutations of mind».

σημαίνει τη συνάντηση ενός άλλου κόσμου, όπως δέχεται ο Μυστικισμός (Mysticism), αλλά τη συνάντηση με τον ίδιο κόσμο από μία άλλη, πιο απρόσωπη, πιο άχανη και πιο γεμάτη με αγάπη σκοπιά³⁴. Η όμορφιά και η ειρήνη της ποιότητας του άπειρου δεν βρίσκεται σε κάποιον άλλο κόσμο, αλλά στο δικό μας καθημερινό κόσμο³⁵. Και για να έπιτευχθεί η μετάβαση από τον πεπερασμένο éαυτό μας στην άπειρη ζωή απαιτείται απόλυτη ύποταγή στο σύμπαν, όταν όλες οι προσωπικές éπιθυμίες θά έχουν εκλείψει³⁶.

Η άπελευθέρωση από τη φυλακή των éπιθυμιών και των μικροπρεπών σκέψεών μας éιναι, κατά τον Ράσσελ, έργο της θρησκείας· μιás θρησκείας όμως χωρίς δεσμευτικά δόγματα (fettering dogmas)³⁷. Τη θρησκεία δημιουργεί ή ποιότητα του άπειρου. Η απόλυτη παράδοση στο άπειρο ήταν πιο εύκολη στο παρελθόν με την πίστη σε ένα πάνσοφο Θεό, ή ύποταγή στον όποιο θεωρείτο καθήκον. Η ουσία όμως της θρησκείας δεν έξαρτάται από αυτήν την πίστη ούτε από καμμιά άλλη. Éιναι ή ύποταγή του πεπερασμένου μέρους της ζωής μας στο άπειρο μέρος³⁸. Éιναι αλήθεια ότι όλες οι θρησκείες του παρελθόντος βασίζονταν λίγο ή πολύ σε δόγματα, αλλά ή παρακμή των παραδοσιακών αντίληψεων κατέστησε κάθε θρησκεία, που βασίζεται σε δόγμα, αβέβαιη και μάλιστα αδύνατη για πολλούς, οι όποιοι éιναι από τη φύση τους βαθιά θρησκευόμενοι³⁹. Συνεπώς χρειάζεται μια θρησκεία χωρίς δόγματα, καθότι μια τέτοια θρησκεία éιναι πολύ πιο θρησκευτική (!) από μία άλλη που βασίζεται στην πίστη ότι στο τέλος τα ανθρώπινα ιδεώδη εκπληρώνονται στον έξω κόσμο (outer world)⁴⁰.

Στο Χριστιανισμό υπάρχουν τρία στοιχεία για τó Ράσσελ, τὰ όποια éπιθυμεί να διατηρηθούν, αν αυτό éιναι δυνατό, στην «άδογματίστη θρη-

34. The Essence of Religion, éν B.W.B.R., σελ. 567.

35. «It is not in some other world that that beauty and that peace [της ποιότητας του άπειρου (quality of infinity)] are to be found; it is in this actual everyday world, in the midst of action and the business of life». "Οπ. π.

36. "Οπ.π. Δέν θά ήταν, νομίζουμε, έπερβολή να πούμε ότι ó Ράσσελ έδω παρουσιάζεται πανθεϊστής, ή έστω ότι οι ιδέες του éιναι συγγενείς με τον πανθεϊσμό.

37. "Οπ.π., σελ. 565.

38. «The essence of religion, then, lies in subordination of the finite part of our life to the infinite part». "Οπ.π., σελ. 575.

39. "Οπ.π., σελ. 568.

40. "Οπ.π.

σκεία» πού δραματίζεται: Ἡ λατρεία (worship), ἡ συγκαταβατικότητα (acquiescence) καὶ ἡ ἀγάπη (love)⁴¹. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι δὲν ἀναφέρονται πιά σὲ μία ὑπέρτατη θεότητα ἀλλὰ στὸ «ιδεῶδες ἀγαθό», καθὼς «σὲ μιὰ θρησκεία πού δὲν εἶναι θεϊστική ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ ιδεώδους ἀγαθοῦ»⁴². Τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα, πού συνδέονται στενὰ μεταξὺ τους, μποροῦν νὰ ὑπάρξουν χωρὶς δόγμα, σὲ μία μορφή πού θὰ κυριαρχεῖ στὴ ζωὴ καὶ θὰ προσδίδει ἀπεραντοσύνη στὶς πράξεις, τὶς σκέψεις καὶ τὰ αἰσθήματά μας⁴³. Ἡ θρησκεία ἀντλεῖ τὴ δύναμή της ἀπὸ τὴν αἴσθηση τῆς ἐνότητας μὲ τὸ σύμπαν, πού εἶναι ἱκανὴ νὰ δώσει. Καὶ ἀφοῦ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτυγχάνεται πλέον μὲ τὴν παραδοσιακὴ πίστη στὴν ἔνωση μὲ τὸ Θεό, ἡ ὁποία ἔχει παρακμάσει, κατὰ τὸν Ράσσελ, πρέπει νὰ βρεθεῖ ἓνας ἄλλος τρόπος ἐνώσεως μὲ τὸ σύμπαν, πού δὲν θὰ ζητάει τίποτα ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ θὰ ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τοὺς ἑαυτοὺς μας. Ἐνας τέτοιος τρόπος ἐνώσεως μὲ τὸ σύμπαν εἶναι δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθεῖ διὰ μέσου τῆς ἀνιδιοτελοῦς λατρείας καὶ τῆς παγκόσμιας ἀγάπης, οἱ ὁποῖες θὰ ἀγνοοῦν τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ καὶ θὰ δίνονται ὁμοίως σὲ ὅλα⁴⁴. Καὶ στὴν ἔνωση μὲ τὸν κόσμον ἡ ψυχὴ βρίσκει τὴν ἐλευθερίαν της⁴⁵.

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι σὲ πρώτη φάση ὁ Ράσσελ ἀρνεῖται τὸν παραδεδομένο τρόπο τοῦ θρησκεύειν καὶ τὰ δόγματα, ἀλλὰ δὲν ἀπορρίπτει ὀλοκληρωτικὰ τὴ θρησκεία. Ἀπὸ τὸ Χριστιανισμὸ βέβαια ἔχει ἤδη ἀπομακρυνθεῖ ἀρκετά, χωρὶς πάντως νὰ εἶναι ἀκόμα ἰδιαίτερα ἐπιθετικὸς ἀπέναντί του. Ἀντίθετα οἱ ἀντιλήψεις του εἶναι πολὺ κοντὰ στὸ Βουδδισμό, ἂν ὄχι καὶ ἐμπνευσμένες ἀπὸ αὐτόν.

41. "Οπ.π.

42. «In a religion which is not theistic, love of God is replaced by worship of the ideal good». "Οπ.π., σελ. 574.

43. "Οπ.π.

44. «We must find a mode of union which asks nothing of the world and depends only upon ourselves. Such a mode of union is possible through impartial worship and universal love, which ignore the difference of good and bad and are given to all alike». "Οπ.π., σελ. 275.

45. «In union with the world the soul finds its freedom». "Οπ.π., σελ. 575.

Β. Ἡ κλιμάκωση

α. Γενικά

Στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου καὶ μετὰ τὸ Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος ὁ Ράσσελ προχωρεῖ σὲ ὀριστική ρήξη μὲ τὴ θρησκεία καὶ ἀσκεῖ δριμύτατη κριτικὴ στὸ Χριστιανισμό. Σὲ αὐτὸ ἴσως συνέβαλε τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ράσσελ διέκρινε φιλοπολεμικὰ αἰσθήματα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἐκκλησίας, τὴ στιγμή πού ὁ ἴδιος φυλακίζόταν⁴⁶ γιὰ τὴ φιλειρηνική του δράση σὲ καιρὸ πολέμου καὶ ἔχανε τὴ θέση του στὸ κολλέγιο Trinity (1916). Ἀποτέλεσμα τῆς σκληρότερης στάσης πού υἱοθέτησε ἔναντι τῆς θρησκείας ἦταν νὰ ξεχαστεῖ ἡ ἀρχική του διαλλακτικότητα καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ σύμπλευση θρησκείας καὶ φιλοσοφίας πού εἶχε ἐπιχειρήσει⁴⁷. Κολακευτικὰ σχόλια γιὰ τὴ θρησκεία εἶναι πλέον ἐλάχιστα στὰ ἔργα του. Ἀναγνωρίζει μόνο δύο χρήσιμες συνεισφορὲς τῆς θρησκείας στὸν πολιτισμό: α) ὅτι βοήθησε στὴν τακτοποίηση τοῦ ἡμερολογίου καὶ β) ὅτι ὥθησε τοὺς Αἰγυπτίους ἱερεῖς στὸ νὰ καταγράψουν χρονικὰ τὶς ἐκλείψεις μὲ τόση φροντίδα, ὥστε μὲ τὸν καιρὸ ἀπέκτησαν καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ τὶς προβλέπουν. Ἄλλες χρήσιμες ὑπηρεσίες τῆς θρησκείας πέ-
ραν τούτων ἱσχυρίζεται πὼς δὲν γνωρίζει⁴⁸. Καμμιά φορὰ ὅμως μέσα στὰ πολυάριθμα κείμενά του τοῦ ξεφεύγουν καὶ κάποια θετικὰ σχόλια γιὰ τὴ θρησκεία. Γιὰ παράδειγμα ἀναγνωρίζει τὴ συνεισφορὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν καλύτερευση τῶν συνθηκῶν ζωῆς τῶν δούλων καὶ στὴ φιλανθρωπία. Συγκεκριμένα ἀναφέρει: «Ὁ Χριστιανισμὸς ἀμέσως μόλις κατέκτησε τὸ κράτος, ἔβαλε τέλος στὰ θεάματα μονομαχίας δούλων... βοήθησε ἐπίσης πολὺ στὸ νὰ γίνεи κάπως πιὸ ὑποφερτὴ ἡ μοῖρα τῶν δούλων. Καθιέρωσε τὴ φιλανθρωπία σὲ μεγάλη κλίμακα καὶ ἱδρυσεν νοσοκομεῖα. Ἄν καὶ ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν Χριστιανῶν ὑπέ-
ρησε ἀξιοθρήνητα σὲ χριστιανικὴ φιλανθρωπία, τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ ἔμεινε ζωντανὸ καὶ σὲ κάθε ἐποχὴ ἔδινε ἔμπνευση σὲ μερικὸν σημαντικὸν ἁγίους. Πέρασε μὲ νέα μορφή στὸ λιμπεραλισμὸ καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ

46. Φυλακίστηκε δύο φορές, τὸ 1916 καὶ τὸ 1918, γιὰ δύο καὶ ἑξὶ μῆνες ἀντίστοιχα (Κ. Βουδούρη, ὅπ.π., σελ. 56).

47. R. Jager, ὅπ.π., σελ. 485.

48. Has Religion made Useful Contributions to Civilization ?, ἐν W.N.C., σελ. 18.

παραμένει ή πηγή έμπνευσης για ό,τι το πιο έλπιδοφόρο υπάρχει στο βλοσυρό κόσμο μας»⁴⁹.

Άλλά χωρία σαν το παραπάνω αποτελούν εξαιρέσεις. 'Ο Ράσσελ δηλώνει άρνητής όλων των γνωστών θρησκειών και έλπίζει ότι κάθε είδους θρησκευτική πίστη θα σβήσει. Θεωρεί ότι ή θρησκεία ανήκει στη νηπιότητα του ανθρώπινου λόγου και σε ένα στάδιο ανάπτυξης, το οποίο τώρα ξεπερνάμε⁵⁰. 'Αν βέβαια μεγάλοι πόλεμοι και μεγάλες καταπιέσεις συνεχίσουν να υπάρχουν, έτσι ώστε πολλοί άνθρωποι να δυστυχούν στη ζωή τους, πιθανόν θα συνεχίσει να υπάρχει και ή θρησκεία: αλλά, αν οι άνθρωποι λύσουν τα κοινωνικά τους προβλήματα, ή θρησκεία θα σβήσει⁵¹. Άλλοι αναφέρει ότι ή άποψή του περί θρησκείας συμπίπτει με εκείνη του Λουκρητίου⁵². Τη θεωρεί δηλαδή σαν ασθένεια γεννημένη άπ' το φόβο και σαν πηγή άνείπτωτης δυστυχίας για το ανθρώπινο γένος⁵³. 'Η θρησκεία στηρίζεται άφ' ενός στον τρόμο για το άγνωστο και άφ' έτέρου στην έπιθυμία να αισθανόμαστε ότι υπάρχει ένα είδος μεγαλύτερου άδελφού, πού θα μάς συμπαραστέκεται στα προβλήματα και τις φιλονικίες μας⁵⁴. 'Ο φόβος, ή έπαρση και το μίσος, παρατηρεί ό Ράσσελ,

49. 'Ιδέες πού έχουν ώφελήσει την ανθρωπότητα, εν του ίδιου, Άντιδημοφιλή Δοκίμια (Unpopular Essays), Μετάφραση: Μανώλης Κορνήλιος, Άθήνα 1976, σελ. 157. Πρβλ. του ίδιου, Individual and Social Ethics (Άπόσπασμα από το έργο Authority and the Individual), εν B.W.B.R., σελ. 364.

50. «I am myself a dissenter from all known religions, and I hope that every kind of religious belief will die out... I regard religion as belonging to the infancy of human reason and to a stage of development which we are now outgrowing». (Sceptical Essays, σελ. 101) παρά P. Edwards, όπ.π., σελ. 254.

51. Bertrand Russell Speaks His Mind (σελ. 31) παρά P. Edwards, όπ.π., σελ. 254-255. 'Εδώ λάμπει διά της άπουσίας της ή άναφορά στα υπαρκτά προβλήματα του ανθρώπου.

52. Προφανώς αναφέρεται στο Ρωμαίο ποιητή Λουκρήτιο, ό όποιος υπήρξε θαυμαστής της φιλοσοφίας του άθέου αρχαίου φιλοσόφου 'Επικούρου. Βλ. Θ. Κακριδή, Λουκρήτιος (Τίτος Lucretius Carus), εν Σύγχρονος 'Εγκυκλοπαίδεια 'Ελευθερουδάκη, τόμ. 16, Ε' έκδοση, χ.χ., σελ. 828.

53. Has Religion made Useful Contributions to Civilization ?, εν W.N.C., σελ. 18. Βλ. και σελ. 32: «Undoubtedly the most important source of religion is fear».

54. Why I am Not a Christian, εν W.N.C., σελ. 16. Είναι πολύ χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στίς γραμμές αυτές ό Ράσσελ παρουσιάζει το Θεό-προστάτη της θρησκείας όχι ως πατέρα, αλλά ως μεγαλύτερο άδελφό. Προφανώς διότι, όταν πέθαναν οι γονείς του πριν σχεδόν τους γνωρίσει και ανέλαβε ή γιαγιά του την κηδεμονία του, αισθανόταν ως προστάτη το μεγαλύτερο άδελφό του. Όσο κι αν στην πολεμική του κατά της

είναι τρεις ανθρώπινες όρμες ένσωματωμένες στη θρησκεία⁵⁵. Ή δικαιολογία ότι οι όρμες αυτές είναι ουσιώδη ανθρώπινα χαρακτηριστικά και ή θρησκεία είναι εκείνη που τις βάζει σε κανάλια, για να τις καταστήσει λιγότερο επώδυνες, δέν μπορεί να ισχύει πιά. Πρώτον, γιατί ή περί δικαιοσύνης αντίληψη της Έκκλησίας δέν είναι ή καλύτερη, και δεύτερον, γιατί σήμερα είναι δυνατή ή ολοκληρωτική σχεδόν έξαφάνισή τους από την ανθρώπινη φύση με εκπαιδευτικές, οικονομικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις⁵⁶.

β. Κριτική στο Χριστιανισμό

Τή μερίδα του λέοντος στην άρνητική κριτική του Ράσσελ στη θρησκεία εισπράττει, όπως είναι φυσικό, ό Χριστιανισμός⁵⁷. Διάφορα δοκίμια του φιλοσόφου με αντιχριστιανικό περιεχόμενο είδαν τό φώς της δημοσιότητας και προκάλεσαν πολλές συζητήσεις⁵⁸. Τα περισσότερα από αυτά άργότερα συγκεντρώθηκαν και εκδόθηκαν από τον Paul Edwards με τό γενικό τίτλο «Γιατί δέν είμαι Χριστιανός»⁵⁹ (Why I am Not a Christian, 1957), ένα βιβλίο, τό όποιο στο μεγαλύτερό του μέρος άπερρίφθη σχεδόν όμόφωνα από τους θρήσκους ως φτηνό φυλλαδιάκι ένός όργισμένου αίρετικοῦ⁶⁰. Ή σφοδρή επίθεση που γίνεται από τό Ράσσελ στο Χριστιανισμό σε αυτά τα δοκίμια είχε ως αποτέλεσμα να άκυρωθεί ό διορισμός του στο City College της Νέας Ύόρκης κατά τό διάστημα της παραμονής του στις Η.Π.Α. (1938-1944), μετά από δίκη που κίνησαν

θρησκείας χρησιμοποιεί, όπως θα δοῦμε στη συνέχεια, ως κύριο όπλο του τη λογική –τη λογική άνάλυση μάλιστα χρησιμοποιεί άκόμα και στη μελέτη της κοινωνικής πραγματικότητας, έτσι ώστε θεωρείται ως ένας από τους κυριότερους αντιπροσώπους τών όρθολογικών τάσεων της εποχής μας (βλ. Κ. Γεωργούλη, Ράσσελ, Βερτράνδος, έν Νεώτερον Έγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ήλίου», τόμ. 16, σελ. 603)– έχουμε την ύποψία ότι ή στάση του έναντι της θρησκείας καθορίζεται πρωτίστως από τα προσωπικά του βιώματα.

55. Has Religion made..., έν W.N.C., σελ. 34.

56. Has Religion made..., έν W.N.C., σελ. 35-36. Τό πόσο οὔτοπιστική είναι ή προσδοκία αυτή του Ράσσελ άποδεικνύεται όλοένα και περισσότερο όπου γίνονται προσπάθειες για την έξάλειψη του κακού χωρίς θρησκευτικό υπόβαθρο.

57. Άφού ό Ράσσελ άνετράφη σε χριστιανικό περιβάλλον, ή αντίθεσή του προς τη θρησκεία ήταν άναμενόμενο να εκδηλωθεί κυρίως ως αντίθεση προς τό Χριστιανισμό.

58. D. Klemke, όπ.π., σελ. 488.

59. Ό τίτλος από όμώνυμο δοκίμιο που παρατίθεται πρώτο στη σειρά.

60. R. Jager, όπ.π., σελ. 485.

ἐναντίον του οἱ ἐκκλησιαστικές ἀρχές τῆς Ἀμερικῆς κατηγορώντας τον ὡς προπαγανδιστὴ ἐναντίον τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ ὡς ὑποστηρικτὴ τῆς μοιχείας⁶¹. Ἄς δοῦμε ὅμως σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς ποιὰ εἶναι τὰ κυριότερα σημεῖα κριτικῆς τοῦ Ράσσελ στὸ Χριστιανισμό.

Κατὰ πρῶτον ὁ Ράσσελ ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια δηλώνει ἀγνωστικιστής. Πιστεύει, δηλαδή, ὅτι δὲν ἔχουμε, τουλάχιστον αὐτὴ τὴ στιγμὴ, τὴ δυνατότητα νὰ βεβαιωθοῦμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ τοῦ Θεοῦ. Δὲν συμφωνεῖ λοιπὸν οὔτε μὲ τοὺς Χριστιανούς, ποὺ ὑποστηρίζουν μὲ βεβαιότητα ὅτι ὑπάρχει Θεός, οὔτε μὲ τοὺς ἀθεϊστὲς, ποὺ ὑποστηρίζουν τὸ ἀντίθετο⁶². Παρ' ὅλα αὐτὰ παραδέχεται ὅτι σὲ πρακτικὸ ἐπίπεδο εἶναι ἀθεϊστὴς καθότι, ὅπως λέει, ἕνας ἀγνωστικιστὴς δὲν θεωρεῖ βέβαια ἐντελῶς ἀδύνατη τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, τὴ θεωρεῖ ὅμως μᾶλλον ἀπίθανη, ὥστε στὴν πράξιν δὲν τὴν λαμβάνει ὑπόψη. Γιατί, ὅπως δὲν πιστεύει ὅτι οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου εἶναι ἀληθινοί, παρὰ τὸ ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ βρεῖ ὁλοκληρωμένα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι δὲν ὑπάρχουν, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ Θεὸ τῶν Χριστιανῶν⁶³.

Ὡς ἀγνωστικιστὴς ὁ Ράσσελ στρέφεται, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, κατὰ τῶν ἀποδείξεων περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Θέλοντας νὰ ξεκαθαρίσει γιατί δὲν εἶναι Χριστιανός, στὴν πολεμικὴ του κατὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως προτάσσει τὴν ἀρνητικὴ κριτικὴ ἐναντίον αὐτῶν τῶν ἀποδείξεων⁶⁴. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο· ὁ Ράσσελ εἶναι πεπει-

61. Τὴν ὑπόθεση διηγεῖται μὲ λεπτομέρειες ὁ Paul Edwards στὸ παράρτημα (Appendix) τοῦ ὑπὸ τοῦ ἰδίου συνταχθέντος βιβλίου μὲ ἔργα τοῦ Ράσσελ (βλ. W.N.C., σελ. 181-220).

62. Πάντως στὸ Why I am Not a Christian ἀναφέρει ὅτι ἡ ὅλη σύλληψη τοῦ Θεοῦ εἶναι μία σύλληψη ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἀνατολικὸ δεσποτισμὸ καὶ εἶναι πολὺ ἀνάξια γιὰ τοὺς ἐλεύθερους ἀνθρώπους (σελ. 17).

63. What is an Agnostic ?, ἐν B.W.B.R., σελ. 577. Πρβλ. A. M. P., σελ. 214: «Νομίζω ὅτι στὸν αὐστηρὰ φιλοσοφικὸ τομέα, ἐκεῖ ὅπου κανεὶς ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὑλικῶν πραγμάτων καὶ θεωρεῖ ὅτι ὁ κόσμος μπορεῖ νὰ μὴν ὑπῆρξε παρὰ μόνο γιὰ πέντε λεπτά, ἐκεῖ θὰ μπορούσα νὰ ὀνομάσω τὸν ἑαυτὸ μου ἀγνωστικιστὴ. Ἀλλὰ σὲ ὅλα ὅσα ἀφοροῦν πρακτικὸς σκοποὺς, εἶμαι ἀθεϊστὴς. Δὲν θεωρῶ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Χριστιανικοῦ Θεοῦ πιθανότερη ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου ἢ τῆς Βαλχάλλα. Μὲ ἄλλα λόγια: κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἀνάμεσα στὴ Γῆ καὶ τὸν Ἄρη δὲν ὑπάρχει ἕνα φλυτζάνι τοῦ τσαγιοῦ ἀπὸ πορσελάνη ποὺ περιφέρεται σὲ ἐλλειπτικὴ τροχιά, ἀλλὰ καὶ κανεὶς δὲν θεωρεῖ κάτι τέτοιο ἀρκετὰ πιθανόν, ὥστε νὰ τὸ λαμβάνει ὑπόψη του στὴν πράξιν. Θεωρῶ ὅτι ὁ χριστιανικὸς Θεὸς εἶναι ἐξίσου ἀπίθανος».

64. Why I am Not a Christian, ἐν W.N.C., σελ. 3-9.

σμένος ότι η αδυναμία του Χριστιανισμού θα φανεί με την κατάρριψη των λογικών επιχειρημάτων που επικαλούνται οι Χριστιανοί. Έξάλλου στο «φιντεϊσμό» (fideism), δηλαδή στην απόρριψη του λόγου για χάρη της πίστεως, ο Ράσσελ δεν τρέφει καμμία εκτίμηση⁶⁵. Σέβεται όσους νομίζουν ότι η θρησκεία είναι αληθινή και γι' αυτό πρέπει να πιστεύεται, αλλά εκφράζει τη βαθιά του ήθικη αποδοκιμασία για εκείνους που λένε ότι η θρησκεία πρέπει να πιστεύεται, επειδή είναι χρήσιμη, και ότι το να ερωτάται αν είναι ή όχι αληθινή είναι χάσιμο χρόνου⁶⁶. Οι όρθολογιστές πιστοί (rationalistic believers) του είναι προτιμότεροι των φιντεϊστών (fideists). Γι' αυτό άλλωστε δηλώνει ότι αν είχε να διαλέξει μεταξύ του Θωμά του Ακινάτη και του Ρουσσώ, θα διάλεγε χωρίς δισταγμό τον πρώτο («...if I had to choose between Thomas Aquinas and Rousseau, I should unhesitatingly choose the Saint»)⁶⁷. Η ύπαρξη του Θεού, με αναφορά στις αποδείξεις περί της ύπαρξέως Του, αποτέλεσε το θέμα ενός πολύ ενδιαφέροντος τηλεοπτικού διαλόγου στο Τρίτο Πρόγραμμα του B.B.C. το 1948 μεταξύ του Μπέρτραντ Ράσσελ και του ιερέα F. C. Copleston⁶⁸. Στο διάλογο αυτό ο Ράσσελ αρνείται τις αποδείξεις (ιδιαίτερα την κοσμολογική), επειδή δεν μπορούν να αναγνωριστούν από την αναλυτική φιλοσοφία του. Ανάγοντας τη γλώσσα⁶⁹ στη Μαθηματική Λο-

65. P. Edwards, *οπ.π.*, σελ. 255.

66. Can Religion Cure Our Troubles ?, *έν W.N.C.*, σελ. 172: «I can respect those who argue that religion is true and therefore ought to be believed, but I can only feel profound moral reprobation for those who say that religion ought to be believed because it is useful, and that to ask whether it is true is a waste of time».

67. History of Western Philosophy, (Α' έκδοση, London 1949), First published in Unwin Paperbacks, London 1979, σελ. 669. Άς μας επιτραπεί εδώ να εκφράσουμε για άλλη μία φορά τη γνώμη ότι η άθεια του Ράσσελ είναι πρωτίστως συναισθηματικής φύσεως. Ο Ράσσελ έχοντας απορρίψει από καρδιάς την καταπιεστική για τα παιδικά του χρόνια θρησκεία –ίσως μάλιστα εκεί οφείλεται και η αποστρέψη του για τους από καρδιάς πιστούς, τους φιντεϊστές– επιθυμεί διακαώς την επιβεβαίωση της επιλογής του αναζητώντας επιχειρήματα περί του ότι η θρησκεία δεν στέκει και λογικά. Διαφορετικά, αν έμενε δηλαδή με την αμφιβολία ότι η ύπαρξη του Θεού δεν είναι κάτι απίθανο (αν όχι εντελώς αδύνατο), θα αυξάνονταν ενδεχόμενες ενοχές του ότι αρνείται την αλήθεια, τον αληθινό Θεό.

68. Ο διάλογος περιλαμβάνεται στο *W.N.C.*, σελ. 144-168.

69. Για τη χρήση της γλώσσας στη μεταφυσική αναφέρει περισσότερα στο έργο «An Inquiry into Meaning and Truth» (Ε' έκδοση, London 1956) στο κεφάλαιο «Γλώσσα και Μεταφυσική» (Language and Metaphysics).

γική ο Ράσσελ διαμορφώνει έναν άλλο τρόπο σκέψης⁷⁰, ο οποίος επεξεργάζεται με εκπληκτική ακρίβεια κάποια δεδομένα, αλλά πέρα απ' αυτά δεν αναγνωρίζει τίποτα. Στην εύλογη παρατήρηση του Copleston ότι ο Ράσσελ θεωρεί τη λογική ανάλυση ως την όλη φιλοσοφία⁷¹, ο φιλόσοφος απαντά ότι θεωρεί τη λογική όχι ως την όλη φιλοσοφία, αλλά ως το ουσιαστικό στοιχείο κάθε φιλοσοφίας. Η διαφορά είναι ότι ο ίδιος υποστηρίζει μία νέα λογική και όχι την αριστοτελική⁷².

Την άρνητική κριτική κατά των αποδείξεων περί της ύπαρξεως του Θεού ακολουθεί η κριτική στο πρόσωπο και στη διδασκαλία του Ίησού Χριστού⁷³. Ο Ράσσελ αρνείται τη θεότητα του Χριστού⁷⁴ και βρίσκει ελαττώματα στη διδασκαλία Του. Κατά συνέπεια ούτε την Αγία Τριάδα δέχεται ούτε τη Βίβλο θεωρεί θεόπνευστη⁷⁵. Αναγνωρίζει κάποια αποφθέγματα του Χριστού ως αξιόλογα, αλλά παραθέτει και μερικά προβληματικά κατά τη γνώμη του χωρία από την Κ.Δ., για να δείξει ότι ο Χριστός δεν ήταν τόσο σοφός όσο άλλοι γνωστοί άνδρες στην Ίστορία και σίγουρα όχι σοφός σε υπερθετικό βαθμό⁷⁶. Στη σοφία και την αρετή, για παράδειγμα, ο Ράσσελ τοποθετεί το Βούδδα και το Σωκράτη πάνω από το Χριστό⁷⁷.

Ο Ράσσελ αρνείται επίσης την αθανασία της ψυχής. Ο Θεός και η αθανασία, αναφέρει, τα κεντρικά δόγματα της χριστιανικής θρησκείας, δεν βρίσκουν υποστήριξη από την πλευρά της επιστήμης⁷⁸. Όλα τα στοιχεία τείνουν να δείξουν πώς ό,τι θεωρούμε ως την πνευματική μας ζωή

70. Γ. Κωσταρά, Φιλοσοφική προπαιδεία, Αθήνα 1993, σελ. 397: «Η φιλοσοφία του Ράσσελ είναι μία συνεπής προσπάθεια να θέσει την γνώση επάνω σε μια βάση ακλόνητη. Τα μαθηματικά συνδυαζόμενα με τους γραμματικούς κανόνες και τους συντακτικούς μπορούν να δώσουν ένα τέτοιο αποτέλεσμα, αφού άλλωστε οι λέξεις είναι επίσης σύμβολα λογικών εννοιών».

71. The Existence of God. A debate between Bertrand Russell and Father F.C. Copleston, S.J., εν W.N.C., σελ. 167.

72. Όπ.π., σελ. 167-168.

73. Why I am Not a Christian, εν W.N.C., σελ. 9-14.

74. Του Όποιου μάλιστα αμφισβητεί και την ιστορική ύπαρξη, χωρίς να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες (Όπ.π., σελ. 11).

75. What is an Agnostic ?, εν B.W.B.R., σελ. 579.

76. Why I am not a Christian, εν W.N.C., σελ. 12.

77. Όπ.π., σελ. 14.

78. What I Believe, εν W.N.C., σελ. 39.

ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ εἶναι ἐνέργεια ὁργανωμένη σωματικά. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πνευματικὴ ζωὴ παύει ὅταν τὸ σῶμα πεθαίνει⁷⁹. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπλᾶ ἓνα μέρος τῆς φύσης καὶ μάλιστα ἀσήμαντο, ἂν συγκριθεῖ μὲ τὶς δυνάμεις τῆς⁸⁰. Ἡ φύση εἶναι ἀδιάφορη γιὰ τὶς ἀξίες μας καὶ μποροῦμε νὰ τὴν κατανοήσουμε μόνο προσπερνώντας τὶς δικές μας ἀντιλήψεις περὶ καλοῦ καὶ κακοῦ⁸¹. Μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ πιστεύει στὴν ἀθανασία, γιὰτὶ ἔτσι βρίσκει νόημα στὴ ζωὴ, ἀλλὰ γιὰ τὸ Ράσσελ, ἂν ὑπάρχει κάποιος σκοπὸς στὸ σύμπαν, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ σκοπὸς αὐτὸς συμπίπτει μὲ τὶς ἀνθρώπινες προσδοκίες. Ἡ πίστη στὴ μέλλουσα ζωὴ, παρατηρεῖ, δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα λογικῶν ἐπιχειρημάτων, ἀλλὰ αἰσθημάτων⁸². Καὶ τὸ πιὸ σημαντικό ἀπὸ αὐτὰ τὰ αἰσθήματα εἶναι ὁ φόβος τοῦ θανάτου⁸³. Ἄν δὲν φοβόμασταν τὸ θάνατο, ἡ ἰδέα τῆς ἀθανασίας δὲν θὰ εἶχε ποτὲ προκύψει⁸⁴. Πιστεύω, συμπληρώνει, πῶς, ὅταν πεθάνω, θὰ σαπίσω... Ἀλλὰ δὲν τρέμω ἀπὸ φόβο στὴ σκέψη τῆς ἐκμηδένισης. Ἡ εὐτυχία δὲν εἶναι λιγότερο πραγματικὴ, ἐπειδὴ πρέπει νὰ τελειώσει κάποτε, οὔτε ἡ σκέψη καὶ ἡ ἀγάπη χάνουν τὴν ἀξία τους, ἐπειδὴ δὲν εἶναι παντοτινές⁸⁵.

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ράσσελ στὸ θέμα τῆς σχέσεως «σῶμα - πνεῦμα» εἶναι γνωστὲς ὡς «οὐδέτερος μονισμός» (neutral monism), ἐνῶ παρατηρεῖται πῶς εἶναι ἀνακριβὲς νὰ χαρακτηρίζεται ὁ φιλόσοφος ὑλιστὴς (materialist), ἂν καὶ ἡ θεωρία του γιὰ τὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸ σύμπαν εἶναι συγγενὴς μὲ τὸν ὑλισμό⁸⁶. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ Ράσσελ ἀρνεῖται τὸ χαρα-

79. Ὁπ.π., σελ. 40. Πρβλ. Μπ. Ράσσελ, Τί εἶναι Ψυχὴ, ἐν τοῦ ἰδίου, Στὶς Συμπληγάδες τῶν Ἰδεῶν (Μετάφραση: Σ. Πρωτόπαπας), Ἀθήνα 1963, σελ. 77: «...ἡ σύγχρονη ἐπιστὴμη δὲν μᾶς παρέχει καμὴν ἐνδειξὴ πῶς ὑπάρχει ἡ ψυχὴ ἢ ὁ νοῦς σὰν μιὰ συγκεκρωμένη ὄντοτητα».

80. What I Believe, ἐν W.N.C., σελ. 38. Πρβλ. A Free Man's Worship, ὅπ.π., σελ. 550.

81. Do We Survive Death ?, ἐν W.N.C., σελ. 73.

82. Ὁπ.π., σελ. 72.

83. Ὁπ.π. Πρβλ. A.M.P., σελ. 217.

84. What I Believe, ἐν W.N.C., σελ. 42.

85. Ὁπ.π., σελ. 43. Ἀπὸ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τοῦ Ράσσελ προκύπτουν ἀσφαλῶς πολλὰ ἐρωτήματα, ἡ ἐξέταση τῶν ὁποίων ὅμως, ὅπως καὶ ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυση ὅλων τῶν σημείων κριτικῆς τοῦ Ράσσελ στὸ Χριστιανισμό, ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς παρούσης ἐργασίας.

86. P. Edwards, ὅπ.π., σελ. 255.

κτηρισμό «ύλιστής» γιὰ τὸν ἑαυτὸ του δηλώνοντας ὅτι ὡς ἀγνωστικιστὴς ἀμφιβάλλει τόσο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ψυχῆς, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σώματος⁸⁷. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν ὑπαρξὴ μέλλουσας ζωῆς, παρὰ τὸ ὅτι δὲν τὴ θεωρεῖ πιθανή, ὁμολογεῖ πὼς εἶναι διατεθειμένος νὰ ἀλλάξει γνώμη, ἂν ἐμφανιστοῦν ἐπαρκὴ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα ὑπὲρ τῆς⁸⁸.

Τὸ πῶς ἀξιοπρόσεκτο σημεῖο τῆς κριτικῆς τοῦ Ράσσελ στὸ Χριστιανισμό εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ διαπίστωσή του πὼς τὸ κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπως καταγράφεται στὰ Εὐαγγέλια, ἔχει ἐλάχιστη σχέση μὲ τὰ ἦθη τῶν Χριστιανῶν⁸⁹. Ἄν τὰ παραπάνω σημεῖα κριτικῆς ἀφήνουν ἴσως ἀδιάφορους κάποιους Χριστιανούς, ἢ προκαλοῦν τὴν ἀγανάκτησή τους καθὼς βλέπουν τὸ Χριστιανισμό νὰ πολεμᾶται καὶ μάλιστα μὲ φιλοσοφικὰ ἀνεπαρκῆ ἐπιχειρήματα⁹⁰, τὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει, νομίζουμε, νὰ ἀποτελεῖ ἀφορμὴ προβληματισμοῦ γιὰ τὴν Ἐκκλησία. Μπορεῖ ὁ Ράσσελ νὰ θεωρεῖ φυσιολογικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀκόλουθοι ἐνὸς δασκάλου πάντα διαχωρίζουν τὴ θέση τους σὲ μερικὰ πράγματα ἀπὸ τὸ δόγμα του⁹¹, ἀλλὰ γιὰ τοὺς Χριστιανούς κάτι τέτοιο εἶναι σαφῶς ἀπαράδεκτη ἀσυνέπεια⁹². Μπορεῖ ἐπίσης τὰ βέλη τοῦ Ράσσελ νὰ στρέφονται κυρίως κατὰ τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ καὶ τοῦ Προτεστантиσμοῦ⁹³, τῶν ὁποίων ἡ ἀσυνέπεια δὲν ξενίζει τοὺς Ὁρθοδόξους, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπὸ πλευρᾶς Ὁρθοδόξων προσοχὴ γιὰ τυχόν μεμονωμένα κρούσματα ἀσυνέπειας ἀνάμεσά τους δὲν εἶναι περιττή.

Ἄς δοῦμε λοιπὸν μερικὰ δείγματα ἀσυνέπειας τῶν Χριστιανῶν ποὺ διαπιστώνει ὁ Ράσσελ. Οἱ σύγχρονοι Χριστιανοὶ ἀπολογητές, ἀναφέρει,

87. What is an Agnostic, ἐν B.W.B.R., σελ. 580.

88. «For my part, I do not think there is any good reason to believe that we survive death, but I am open to conviction if adequate evidence should appear». (Ὁπ.π.).

89. Has Religion made..., ἐν W.N.C., σελ. 18.

90. R. Jager, ὅπ.π., σελ. 485. «Russell makes a scant attempt to add philosophical depth to the critique».

91. Can Religion Cure Our Troubles?, ἐν W.N.C. σελ. 176.

92. «Τί δὲ μὲ καλεῖτε Κύριε Κύριε, καὶ οὐ ποιεῖτε ἅ λέγω;» Λουκ. 6, 46. (Πρβλ. Ματθ. 7, 21).

93. Has Religion made..., ἐν W.N.C., σελ. 19. Ἀντίστοιχα φαινόμενα ἀσυνέπειας παρατηρεῖ ὁ Ράσσελ καὶ στὸ Βουδδισμό. Ἀναφέρει γιὰ παράδειγμα ὅτι, ἐνῷ ὁ Βουδδὸς ἦταν ἀξιαγάπητος καὶ φωτισμένος, τὸ βουδδιστικὸ ἱερατεῖο, τουλάχιστον στὸ Θιβέτ, ὑπῆρξε μέχρι τώρα ἀντιδραστικὸ, τυραννικὸ καὶ σκληροτράχηλο στὸ μεγαλύτερο βαθμό. (Ὁπ.π.).

93. Can Religion Cure Our Troubles ?, ἐν W.N.C., σελ. 176-177.

ονομάζουν ἀληθινὸ Χριστιανισμό κάποια πολὺ ἐκλεκτικὰ διαλεγμένα χωρία τῶν Εὐαγγελίων, ἐνῶ περιφρονοῦν κάποια ἄλλα. Γιὰ παράδειγμα δὲν κάνουν λόγο γιὰ τὴν παραβολὴ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ἀνθρώπων σὲ πρόβατα καὶ ἐρίφια κατὰ τὴ μέλλουσα κρίση, οὔτε γιὰ τὴ διδασκαλία ὅτι οἱ κακοὶ θὰ ὑπομείνουν αἰώνιο μαρτύριο στὴν Κόλαση. Ἄλλοτε πάλι ξεχωρίζουν μερικὰ βασικὰ κομμάτια ἀπὸ τὴν ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλία τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ συχνὰ τὰ ἀπαρνοῦνται στὴν πράξη. Ἀφήνουν π.χ. τὴ διδασκαλία γιὰ τὴ μὴ ἀντίσταση στοῦ κακοῦ νὰ ἐφαρμόζεται μόνο ἀπὸ μὴ Χριστιανούς, ὅπως ὁ Γκάντι⁹⁴. Ἐπίσης οἱ Χριστιανοὶ δὲν ἀκολουθοῦν τὴν ἐντολὴ τοῦ Κυρίου νὰ δίδουν οἱ ἔχοντες βοήθεια στοὺς φτωχοὺς. Ὑπῆρξε μάλιστα καὶ ἡ περίπτωση τῆς διακηρύξης τῆς πενίας γιὰ τοὺς κληρικοὺς πρὸς ὄφελος τῶν φτωχῶν ἀπὸ τοὺς Φραγκισκανούς, ἡ ὁποία καταδικάστηκε ὡς αἵρεση⁹⁵. Ὁ Ράσσελ κατηγορεῖ ἐξάλλου τὴν πλειοψηφία τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Πάπα, ὅτι ὑποστηρίζει πολιτικές, οἱ ὁποῖες ὁδηγοῦν τὰ χαμηλὰ κοινωνικὰ στρώματα στὴν ἐξαθλίωση⁹⁶. Ὅμως τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀσυνέπειας ποὺ καταγράφει ὁ Ράσσελ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀκόλουθο: μελετήστε, ἀναφέρει, ἓνα ἐδάφιο σὰν τὸ «*Μὴ κρίνετε ἵνα μὴ κριθῆτε*»⁹⁷ καὶ ἀναρωτηθεῖτε τί ἐπίδραση μπορεῖ νὰ εἶχε ἓνα τέτοιο ἐδάφιο στὴν Ἱερὰ Ἐξέταση καὶ τὴν Κού-Κλούξ-Κλάν⁹⁸.

Ἐπιπλέον ὁ Ράσσελ καταλογίζει στοῦ Χριστιανισμοῦ ἓνα σωρὸ σφάλματα, ὅπως τὴν ἐκδήλωση ἀντισημιτισμοῦ⁹⁹ μὲ ἀποκορύφωμα τὴν ἄδικη καταδίκη τοῦ Ντρέυφους¹⁰⁰, τὴν ἀντιπαλότητα πρὸς τὸ Γαλιλαῖο, τὸ Δαρ-

95. Has Religion made..., ἐν W.N.C., σελ. 19.

96. What I Believe, ἐν W.N.C., σελ. 53.

97. Ματθ. 7, 1.

98. Has Religion made..., ἐν W.N.C., σελ. 19. Πρβλ. Ἰδέες ποὺ ἔχουν ὠφελήσει τὴν ἀνθρωπότητα, ὅπ.π., σελ. 157: «Ὁ Χριστὸς εἶπε: “Ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὅπως τὸν ἑαυτό σου”. Καί, ὅταν τὸν ρώτησαν ποιὸς εἶναι ὁ πλησίον, εἶπε τὴν παραβολὴ τοῦ Καλοῦ Σαμαρείτη. Ἄν θέλετε νὰ κατανοήσετε αὐτὴ τὴν παραβολή, ὅπως τὴν εἶχαν ἐννοήσει οἱ ἀκροατές του, δὲν ἔχετε παρὰ νὰ ἀντικαταστήσετε τὸν “Σαμαρείτη” μὲ τὸν “Γερμανό” ἢ τὸν “Ἰάπωνά”. Φοβοῦμαι ὅτι πολλοὶ σημερινοὶ χριστιανοὶ θ’ ἀπεχθάνονταν μὰ τέτοια ἀντικατάσταση, ἐπειδὴ θὰ τοὺς ὑποχρέωνε νὰ ἀναγνωρίσουν πόσο ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ ἰδρυτῆ τῆς θρησκείας τους».

99. Can Religion Cure Our Troubles ?, ἐν W.N.C., σελ. 176.

100. Ὅπ.π. Πρβλ. A.M.P., σελ. 225.

βίνο καὶ τὸν Φρόντ¹⁰¹, τὶς διάφορες προλήψεις¹⁰² ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτελεσμα π.χ. νὰ θεωρηθοῦν σὰν ἐνέργειες ποὺ ἀντιστρατεύονται τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἢ ἐφεύρεση τῶν ἀναισθητικῶν στὴν Ἱατρικὴ¹⁰³ καὶ ἡ ἐφεύρεση τοῦ ἀλεξικέραυνου¹⁰⁴ ἀπὸ τὸν Βενιαμὶν Φραγκλῖνο, τὴ συνεχιζόμενη ὑποστήριξη τῶν πυρηνικῶν μέσων ὁλέθρου¹⁰⁵ καὶ πολλὰ ἄλλα. Καταλήγει μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ θρησκεία ἔχει προκαλέσει πολὺ περισσότερο πόνον ἀπ' ὅσο ἔχει ἀποτρέψει¹⁰⁶, γιατί κάθε ἡθικὴ πρόοδος ποὺ ἔχει γίνεῖ στὸν κόσμον συνάντησε τὴ σθεναρὴ ἀντίσταση τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ κόσμου¹⁰⁷. Εἶναι ἀλήθεια βέβαια, παραδέχεται, ὅτι ὁ σύγχρονος Χριστιανὸς εἶναι λιγότερο βίαιος, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὸ Χριστιανισμό· ὀφείλεται σὶς γενεὲς τῶν «Ἐλευθεροφρόνων» (Free-thinkers), οἱ ὅποιοι ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση μέχρι σήμερον ἔχουν κάνει τοὺς Χριστιανούς νὰ ντρέπονται γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὶς πατροπαράδοτες ἀντιλήψεις τους¹⁰⁸. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Ράσσελ πιστεύει ὅτι καὶ σήμερον ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, ὅπως εἶναι ὁργανωμένη σὲ Ἐκκλησίες, παραμένει ὁ κύριος ἐχθρὸς τῆς ἡθικῆς προόδου στὸν κόσμον¹⁰⁹.

Προβαίνοντας σὲ μία σύντομη κριτικὴ τῶν κατηγοριῶν τοῦ Ράσσελ περὶ ἀσυνέπειας τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὸ κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Ράσσελ δὲν εἶναι καὶ ὁ καταλληλότερος νὰ ἀσχεῖ τέτοιου εἶδους κριτικὴ, γιατί καὶ ὁ ἴδιος, παρὰ τὶς ἐνίοτε πολὺ εὐστοχες παρατηρήσεις του, μὲ τὴν «ὀρθολογιστικὴ» προσέγγιση τῆς Γραφῆς ποὺ ἐπιχειρεῖ, ἀπομακρύνεται πολὺ ἀπὸ τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τοῦ

101. Has Religion made..., ἐν W.N.C., σελ. 19.

102. «Ἡ πιὸ χτυπητὴ περίπτωση βλαβεροῦ συστήματος ιδεῶν ποὺ προσφέρει ἡ ἱστορία εἶναι οἱ πεποιθήσεις ἐκείνες τὶς ὁποῖες μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀνομάσει θρησκευτικὲς πεποιθήσεις ἢ προλήψεις ἀνάλογα μὲ τὴν προτίμησή του». Ἰδέες ποὺ ἔχουν βλάψει τὴν ἀνθρωπότητα, ἐν τοῦ ἰδίου, Ἀντιδημοφιλῆ Δοκίμια, ὅπ.π., σελ. 170.

103. Ἰδέες ποὺ ἔχουν βλάψει τὴν ἀνθρωπότητα, ὅπ.π., σελ. 169.

104. Μὴ περιγραφὴ τοῦ σκουπιδότοπου τῶν πνευματικῶν ἀνοησιῶν, ἐν τοῦ ἰδίου, Ἀντιδημοφιλῆ Δοκίμια, ὅπ.π., σελ. 88-89.

105. A.M.P., σελ. 225.

106. What is an Agnostic ?, ἐν W.B.R., σελ. 582.

107. Why I am Not a Christian, ἐν W.N.C., σελ. 15.

108. Has Religion made..., ἐν W.N.C., σελ. 28. Πρβλ. Can Religion Cure Our Troubles ?, ἐν W.N.C., σελ. 173: «Christianity, I will admit, does less harm than it used to do; but that is because it is less fervently believed».

109. Why I am Not a Christian, ἐν W.N.C., σελ. 15.

περιεχομένου της Γραφής¹¹⁰, με αποτέλεσμα να διαπιστώνει κρούσματα ασυνέπειας των Χριστιανών προς τη διδασκαλία του Χριστού και εκεί όπου στην πραγματικότητα δεν υφίστανται¹¹¹. Σε ό,τι αφορά στις άλλες κατηγορίες του Ράσσελ έναντι των Χριστιανών, αρκετές των οποίων δυστυχώς ευσταθούν και θεολογικά, οφείλουμε να επισημάνουμε πώς ο Ράσσελ φαίνεται να ξεχνάει δύο βασικά πράγματα. Πρώτον, ότι οι περίφημοι «Έλευθερόφρονες», που έκαναν τους Χριστιανούς να ντρέπονται, γεννήθηκαν σε χριστιανικό περιβάλλον, έλαβαν χριστιανική παιδεία και, παρά την αντίθεσή τους προς το Χριστιανισμό, υποστήριξαν ιδέες που ήταν κατά ένα μέρος παράγωγα των χριστιανικών τους καταβολών¹¹². Και δεύτερον, ότι τη βιαιότητα, της οποίας θύμα υπήρξε κατά κάποιο τρόπο και ο Ράσσελ, και τις προλήψεις δεν τις έφερε ο Χριστιανισμός, αλλά τις βρήκε. Αντίθετα, η μείωσή τους οφείλεται στη μακράιωνη κατήχηση των λαών από τον Χριστιανισμό, ο οποίος από την αρχή έτέθη αντιμέτωπος προς αυτές. Άρα κακώς παραγνωρίζεται ή προσφορά του Χριστιανισμού στον έξευγενισμό των ήθων και αναζητείται σε άλλους παράγοντες, που έτσι κι αλλιώς έχουν τις ρίζες τους στο Χριστιανισμό¹¹³. Έξάλλου δεν μπορεί να θεωρηθεί όρθη ή άποψη του Ράσσελ ότι για τα όποια εγκλήματα των Χριστιανών ευθύνεται ως ένα βαθμό και ο ίδιος ο Χριστός¹¹⁴.

Η άρνητική κριτική του Ράσσελ στο Χριστιανισμό περιλαμβάνει και σεξουαλικά ζητήματα. Θα ήταν παράλειψη αν δεν κάναμε νύξη αυτού

110. Πρβλ. Κ. Παπαπέτρου, 'Η Ουσία της Θεολογίας, Αθήναι, χ.χ. σελ. 82: «Ο καταβαλλόμενος άνευ πίστεως "πόνος" διά την έρευναν της Γραφής είναι αναγκάως άχρηστος και ανόητος, διότι ή ούτω τελουμένη έρμηνεία δεν αποτελεί κοινωνίαν της Άποκαλύψεως του Θεού. Ώσαύτως ή απλή, καθ' έαυτήν "όρθή" έπιθυμία δι' έρευναν δεν άγει όπωσδήποτε εις την κατανόησιν του προς κατανόησιν κειμένου. Μιά άπαιδαγώγητος φιλομάθεια, όδηγοῦσα εις ασύνετον βάσανον του Μυστηρίου, δεν έγγυάται την προσοικείωσιν της Άποκαλύψεως».

111. Αναφέρει π.χ. πώς ο Χριστός κήρυξε ότι ή Δευτέρα Παρουσία Του θα γινόταν πολὺ σύντομα, άρα οι μόνοι συνεπείς ακόλουθοί Του ήταν οι πρώτοι Χριστιανοί, που πίστευαν ότι ή Δευτέρα Παρουσία θα έρχόταν από στιγμή σε στιγμή. (Why I am Not a Christian, έν W.N.C., σελ. 11-12).

112. Άλλωστε και ο ίδιος ο Ράσσελ μπορεί να αντιμετωπιστεί ως μία τέτοια περίπτωση.

113. Και είναι μεγάλη άδικία διάφορα φιλοσοφικά ή άλλα συστήματα να σφετερίζονται άξίες, οι όποιες δικαιοματικά ανήκουν στο Χριστιανισμό.

114. Why I am Not a Christian, έν W.N.C., σελ. 13.

του γεγονότος, καθώς τὸ σέξ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα θέματα τοῦ Ράσσελ, ὁ ὁποῖος δὲν χάνει εὐκαιρία νὰ τὸ θίξει σὲ πολλὰ ἔργα του κατηγορώντας συχνὰ τὴν Πολιτεία καὶ τὴν Ἐκκλησία γιὰ τὴ στάση τους πάνω σὲ ἓνα τόσο βασικὸ ζήτημα. Τὸ κυριότερο ἔργο του μὲ θέμα τὸ σέξ εἶναι τὸ «Γάμος καὶ Ἠθικὴ» (Marriage and Morals), ἓνα βιβλίο πού, ὅταν εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας (1929), προκάλεσε σκάνδαλο^{114α}. Φυσιολογικὰ ἄλλωστε, ἀφοῦ μέσα σὲ αὐτὸ ὁ Ράσσελ ἐξέφρασε προκλητικὲς ιδέες γιὰ τὴν ἐποχὴ του (καὶ ὄχι μόνο). Ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ δεχτεῖ δριμύτατη ἐπίθεση ἀπὸ τοὺς ἐπικριτὲς του, οἱ ὁποῖοι τὸν χαρακτηρίσαν λάγνο, ἀκόλαστο, φιλήδονο, ἐρωτομανῆ, ἱερόσυλο, στενόμυαλο, ψευδολόγο, ἀνήθικο κ.λπ.¹¹⁵.

Τὸ χειρότερο χαρακτηρηστικὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὑποστηρίζει ὁ Ράσσελ, εἶναι ἡ στάση του ἀπέναντι στοῦ σέξ – μιὰ στάση τόσο νοσηρὴ καὶ τόσο ἀφύσικη, πού μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ μόνο ὅταν συσχετισθεῖ μὲ τὴν παρακμὴ τοῦ πολιτισμένου κόσμου τὴν ἐποχὴ πού ἡ Ρωμαϊκὴ Αυτοκρατορία ἔφθινε¹¹⁶. Πολεμώντας τὸ Χριστιανισμό στοῦ θέμα αὐτοῦ ὁ Ράσσελ ἐκτοξεύει κατηγορίες κατὰ πάντων· παραμορφώνοντας τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου σὲ πολλὰ σημεῖα τὸν κατηγορεῖ ὅτι εἰσήγαγε μιὰ ἠθικὴ πού ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς βιολογικοὺς νόμους¹¹⁷. Παρεξηγώντας τὸ ἀληθινὸ νόημα τοῦ μοναχισμοῦ κατηγορεῖ τοὺς ἀσκητὲς ὡς βασανιστὲς¹¹⁸ ἢ ἐκφράζει τὴν ἄποψη ὅτι ἓνας κόσμος ἀποτελούμενος ἀπὸ αὐτοὺς μόνο, θὰ πέθαινε ἀπὸ ἀνία¹¹⁹. Παραβλέποντας τὴν προσφορὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν ἀναγνώριση τῆς ἰσοτιμίας τῶν δύο φύλων, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ, μὲ τὴ μεγάλη ἔμφαση

114α. D.E. Klemke, ὅπ.π., σελ. 488.

115. Βλ. P. Edwards, ὅπ.π., σελ. 238.

116. Has Religion made..., ἐν W.N.C., σελ. 20.

117. Γάμος καὶ Ἠθικὴ (Μετάφραση Γ. Δυριώτη), Ἀθήνα, χ.χ., σελ. 32 ἐξ.

118. «Ἡ περιφρόνηση τῶν ἀπολαύσεων τῶν αἰσθήσεων ἀπ' τὸν ἀσκητισμὸ δὲν αὐξήσει τὴν καλωσύνη ἢ τὴν ἀνοχὴ ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη ἀπ' τίς ἀρετὲς πού θὰ μᾶς ἔκανε νὰ ἐπιδιώκουμε μιὰ ἀντίληψη τῆς ζωῆς ἀπαλλαγμένη ἀπὸ θρησκευτικὲς προλήψεις. Ἀντίθετα, ὅταν ἓνας ἄνθρωπος βασανίζει τὸν ἑαυτὸ του, αἰσθάνεται ὅτι αὐτὸ τοῦ δίνει τὸ δικαίωμα νὰ βασανίζει καὶ τοὺς ἄλλους καὶ ἀποδέχεται κάθε δόγμα πού ὑποστηρίζει αὐτὸ τὸ δικαίωμα». (Ἰδέες πού ἔχουν βλάβει..., ὅπ.π., σελ. 171). Μπορεῖ βέβαια ὁ Ράσσελ νὰ συνάντησε καὶ τέτοιου εἶδους ἀσκητὲς, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ ἀπορρίπτει κανεὶς μὲ τόση εὐκολία τὸν ἀσκητισμὸ.

119. What I Believe, ἐν W.N.C., σελ. 47.

πού ἔδωσε στή σεξουαλική ἀρετή, συνετέλεσε πολὺ στὸν ξεπεσμό τῆς θέσεως τῆς γυναίκας¹²⁰. Καὶ ὁ κατάλογος πάει λέγοντας... Ἐκεῖνο ὅμως πού δικαιολογημένα ἐξόργισε περισσότερο ἀπ' ὅλα τοὺς Χριστιανούς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ράσσελ, ἂν καὶ δὲν ὑποστηρίζει τὴν κατάργηση κάθε ἔννοιας ἠθικῆς στὸ σέξ¹²¹, εἶναι πολὺ χαλαρὸς στὴν πολυγαμία¹²², τὸ διαζύγιο¹²³ καὶ τὶς ἐξωσυζυγικὲς σχέσεις¹²⁴.

Γ. Τελικὲς παρατηρήσεις

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν περὶ θρησκείας ἀντιλήψεων τοῦ Ράσσελ, κυρίως ἀπὸ τὸν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον καὶ μετὰ, φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ Ράσσελ προβάλλει ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐπιθετικοὺς ἀντιπάλους τῆς θρησκείας καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Χριστιανισμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα. Κάποιες φήμες πού τὸν ἤθελαν Χριστιανὸ στὴν τελευταία φάση τῆς ζωῆς του¹²⁵ διαψεύδονται κατηγορηματικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο: «Σὲ ὅλη μου τὴ ζωὴ ἔκανα ὅ,τι μποροῦσα γιὰ νὰ μάθουν ὅλοι ὅτι δὲν εἶμαι Χριστιανός... τὸ θέμα δὲν παρέχει ἔδαφος γιὰ ὁποιαδήποτε διχογνωμία»¹²⁶.

Τὸ ἰδανικὸ τοῦ Ράσσελ εἶναι «ἡ Καλὴ Ζωὴ» (The Good Life). Τὴν ὅλη του πίστη γι' αὐτὴ συνοψίζει σὲ μία φράση¹²⁷, τὴν ὁποία παραθέτει μὲ ἔμφαση: «Ἡ καλὴ ζωὴ εἶναι μιὰ ζωὴ πού ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἀγάπη καὶ καθοδηγεῖται ἀπὸ τὴ γνώση»¹²⁸. Τὴν ἀγάπη θεωρεῖ ὡς πιὸ θεμελιώ-

120. Γάμος καὶ Ἠθική, ὅπ.π., σελ. 43.

121. «I am not suggesting that there should be no morality and no self-restraint in regard to sex...» (The Place of Sex among Human Values (ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Marriage and Morals), ἐν B.W.B.R., σελ. 353. Πρβλ. Γάμος καὶ Ἠθική, ὅπ.π., σελ. 197).

122. Our Sexual Ethics, ἐν W.N.C., σελ. 126. Πρβλ. Styles in Ethics (ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Our Changing Morality»), ἐν B.W.B.R., σελ. 349.

123. Our Sexual Ethics, ἐν W.N.C., σελ. 127. Πρβλ. Γάμος καὶ Ἠθική, ὅπ.π., σελ. 152 ἑξ.

124. Our Sexual Ethics, ἐν W.N.C., σελ. 129. Περισσότερες λεπτομέρειες βέβαια γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα βλ. στὰ 21 κεφάλαια τοῦ βιβλίου «Γάμος καὶ Ἠθική».

125. Ἴσως ἐπειδὴ εἶναι ἡ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία ξεναπλησιάζει τὴν ἀρχικὴ του φιλοσοφία.

126. A.M.P., σελ. 213.

127. Λέγοντας μάλιστα ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει τὴν ὀρθότητά της, ἀλλὰ ἀπλὰ ἐλπίζει νὰ συμφωνήσουν μαζί του ὅσο τὸ δυνατόν περισσότεροι. (What I Believe, ἐν W.N.C., σελ. 44).

128. «The good life is one inspired by love and guided by knowledge». (What I Believe, ἐν W.N.C., σελ. 44 καὶ An Outline of Philosophy. London 1961⁸, σελ. 243).

δη, καθὼς εἶναι ἐκείνη πὺν θὰ ὁδηγήσει τοὺς εὐφυεῖς ἀνθρώπους στὴν ἀναζήτηση τῆς γνώσης, μὲ σκοπὸ νὰ ἀνακαλύψουν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ὠφελήσουν αὐτοὺς πὺν ἀγαπῶν¹²⁹. Ὅταν πάλι κάνει λόγο γιὰ γνώση, ἐννοεῖ ὅχι τὴν ἠθικὴ ἀλλὰ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση¹³⁰, διότι γιὰ τὸ Ράσσελ ἠθικὴ γνώση δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἐπιθυμία (desire). Ἡ ἔκφραση ἐπίσης «ὀφείλουμε νὰ ἐπιθυμοῦμε» (ought to desire) σημαίνει κυρίως τί θέλει κάποιος ἄλλος νὰ ἐπιθυμοῦμε (γονεῖς, ἀστυνομικοί, δικαστὲς κ.λπ.)¹³¹. Κατὰ τὸ Ράσσελ δηλαδὴ δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικὸ κριτήριον ἠθικῆς¹³², οὔτε ἐξάλλου ἡ ἠθικὴ ἐξαρτᾶται τόσο πολὺ ἀπὸ τὴ θρησκεία ὅσο νομίζουν οἱ θρησκοὶ¹³³. Ὡς σημαντικὲς ἀρετὲς ὁ Ράσσελ ἀναγνωρίζει τὴν καλοσύνη καὶ τὴν εὐφυΐα καὶ πιστεύει ὅτι ἡ εὐφυΐα ἐμποδίζεται ἀπὸ ὁποιοδήποτε δόγμα, ἐνῶ ἡ καλοσύνη ἀναχαιτίζεται ἀπὸ τὴν πίστη στὴν ἁμαρτία καὶ τὴν τιμωρία¹³⁴.

Ἡ «Καλὴ Ζωή», σύμφωνα μὲ τὸ Ράσσελ, ἐπιτυγχάνεται μόνο σὲ μία καλὴ κοινωνία. Ἡ ἀντίληψη τῶν πρώτων Χριστιανῶν περὶ ἀτομικῆς σωτηρίας (individual salvation) ἀποτελεῖ πολὺ στενὴ σύλληψη τῆς καλῆς ζωῆς¹³⁵. Αὐτὸ πὺν πρέπει νὰ κάνουμε, σημειώνει, εἶναι νὰ σταθοῦμε στὰ πόδια μας καὶ νὰ δοῦμε τὸν κόσμον ὅπως εἶναι, χωρὶς νὰ τὸν φοβόμαστε. Νὰ κατακτήσουμε τὸν κόσμον μὲ τὴν εὐφυΐα καὶ ὅχι νὰ ὑποταχθοῦμε δουλοπρεπῶς στὸν τρόπο πὺν μᾶς προκαλεῖ. Χρειάζεται ἐλπίδα γιὰ τὸ μέλλον καὶ ὅχι νὰ κοιτᾶμε συνέχεια πίσω στὸ παρελθὸν πὺν πέθανε, ἀλλὰ νὰ πιστεύουμε πὺς θὰ ξεπεραστεῖ πολὺ ἀπὸ τὸ μέλλον πὺν μπορεῖ

129. What I Believe, ἐν W.N.C., σελ. 45.

130. Ὅπ.π., σελ. 48.

131. Ὅπ.π.

132. Εἶναι ἄλλωστε ἡ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ράσσελ παρουσιάζεται ὑποκειμενιστῆς (βλ. εἰσαγωγή).

133. Can Religion Cure Our Troubles ?, ἐν W.N.C., σελ. 169. Ἀντίθετα, ὁ Ράσσελ πιστεύει ὅτι κάποιες πολὺ σημαντικὲς ἀρετὲς εἶναι πιθανότερο νὰ ἐντοπιστοῦν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων πὺν ἀπορρίπτουν τὰ θρησκευτικὰ δόγματα, παρὰ σὲ ἐκείνους πὺν τὰ ἀποδέχονται. (Ὅπ.π.).

134. Religion and Morals, ἐν W.N.C., σελ. 179. Ἄραγε δὲν ὑπέπεσε στὴν ἀντίληψη τοῦ Ράσσελ περίπτωσις ἐκδήλωσης κακίας ὀφειλομένης ἀκριβῶς στὴν ἔλλειψη πίστεως, στὴν ἁμαρτία καὶ τὴν τιμωρία;

135. What I Believe, ἐν W.N.C., σελ. 59. Ὁ Ράσσελ ἐδῶ παρανοεῖ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὸ Χριστιανισμό. Οἱ πρώτοι Χριστιανοὶ ἐνδιαφέρονταν τόσο γιὰ τὴν ἀτομικὴ σωτηρία, ὅσο καὶ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ συνόλου τῆς κοινωνίας. Ἄλλο τώρα ἂν τὴ δεύτερη μπορούσαν νὰ τὴν ἐπιτύχουν μόνο μέσα στὰ ὅρια τῆς δικῆς τους μικρῆς κοινωνίας.

νά δημιουργήσει ή νοημοσύνη μας¹³⁶. Μόνο περισσότερη και μεγαλύτερη ευφυΐα μπορεί νά φτιάξει έναν πιό ευτυχισμένο κόσμο¹³⁷.

Τό κλειδί για την κατάκτηση της ευτυχίας δέν είναι άλλο για τό Ράσσελ από την έπιστημονική έρευνα¹³⁸. Η άγάπη και ή έμπιστοσύνη του στην έπιστήμη είναι τέτοια, ώστε δέν θά ήταν ύπερβολή νά λέγαμε ότι ή έπιστήμη στην περίπτωση του Ράσσελ ύποκαθιστά τη θρησκεία¹³⁹, καθώς μάλιστα άποτελεΐ τόν κορμό της όλης φιλοσοφίας του¹⁴⁰. Κατά συνέπεια, ή καλή κοινωνία, πού είναι άναγκαία για την καλή ζωή, συμπίπτει με την έπιστημονική κοινωνία (scientific society). Μία κοινωνία, δηλαδή, πού θά μπορεί νά λύνει όλα τά προβλήματά της με την άναπτυγμένη έπιστημονική γνώση πού θά διαθέτει. Καί τη σταθερότητα αυτής της κοινωνίας έξασφαλίζουν τέσσερις βασικοί όροι: α) 'Η ύπαρξη μιās παγκόσμιας κυβέρνησης, πού θά έχει τό μονοπώλιο της στρατιωτικής δύναμης και συνεπώς θά μπορεί νά επιβάλλει την ειρήνη. β) 'Η γενική διασπορά τών μελλοντικών γενεών, έτσι ώστε νά μήν ύπάρχει αίτία φθόνου για ένα μέ-

136. Why I am Not a Christian, έν W.N.C., σελ. 17.

137. Can Religion Cure Our Troubles ?, έν W.N.C., σελ. 178.

138. «What the world needs is not dogma, but an attitude of scientific inquiry...». Religion and Morals, έν W.N.C., σελ. 180. Πρβλ. Θ. Παπακωνσταντίνου, Ρώσελ (Russell), Βερτράνδος, έν Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαιδεία, τόμ. ΚΑ', copyright 1933, σελ. 398: «'Η έπιστήμη (κατά τόν Ράσσελ) όχι μόνον δέν άποτελεΐ κίνδυνον και δυστυχίαν διά τόν άνθρωπον, άλλ' άπ' έναντίας μόνη αυτή δύναται νά του έξασφαλίση την ευδαιμονίαν και νά του διδάξη την άληθή και φιλόανθρωπον ήθικήν».

139. «'Η θρησκεία υπήρχε πριν από την χαρραγή της 'Ιστορίας, ενώ ή έπιστήμη έχει ζωή μόλις τεσσάρων τό πολύ αιώνων. Άλλά όταν ή έπιστήμη άποκτήσει μία σεβαστή ήλικία, θά έλέγχει την ανθρώπινη ζωή, τόσο πολύ, όσο άλλοτε ή θρησκεία. Προβλέπω την εποχή, πού όλοι εκείνοι πού ενδιαφέρονται για την έλευθερία του πνεύματος, θά επαναστατήσουν έναντίον μιās έπιστημονικής τυραννίας. 'Ωστόσο, αν μέλλει νά ύπάρξει μία τυραννία, καλύτερη είναι ή τυραννία της έπιστήμης». (Γάμος και 'Ηθική, όπ.π., σελ. 184). 'Η πρόβλεψη, μία φορά, του Ράσσελ περί επαναστάσεως έναντίον μιās έπιστημονικής τυραννίας έχει ήδη άρχισει νά επαληθεύεται και μάλιστα πολύ ωρίτερα άπ' όσο περίμενε.

140. «'Η περί φιλοσοφίας αντίληψις του Russell ισοδυναμεί προς εφαρμογήν της έπιστημονικής μεθόδου έν τώ φιλοσοφείν. Τοῦτο σημαίνει ότι οὔτος άπ' ενός μόν χρησιμοποιοεί την τεχνικήν τών τυποκρατικών έπιστημών (τών μαθηματικών και της λογικής) έν τώ έπεξεργάζεσθαι τά φιλοσοφικά προβλήματα, άπ' έτέρου δέ ζητεί, όπως αί άρχαί της άκριβείας και της σαφηνείας και ή τακτική του δοκιμαστικώς άποδέχεσθαι τι έν τῇ έπιστήμῃ γίνουν παραδεκτά πρότυπα έν τώ φιλοσοφείν» (Κ. Βουδούρη, όπ.π., σελ. 64).

ρος τοῦ κόσμου ἀπὸ κάποιο ἄλλο (δηλαδή τὸ ἀνακάτεμα τῶν πληθυσμῶν γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχουν π.χ. ἐθνικὲς διαφορές). γ) Δεδομένης τῆς ἐκπλήρωσης τοῦ προηγούμενου ὅρου, ὁ χαμηλὸς δείκτης γεννητικότητος παντοῦ, ὥστε ὁ πληθυσμὸς ὅλου τοῦ κόσμου νὰ σταθεροποιηθεῖ, ἔστω στὸ περίπου¹⁴¹. Καὶ δ) ἡ πρόνοια γιὰ τὴν ἀτομικὴ πρωτοβουλία στὴν ἐργασία καὶ τὴ διασκέδαση καὶ ὁ μεγαλύτερος διαμοιρασμὸς τῆς ἐξουσίας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ διατήρηση τοῦ ἀναγκαίου πολιτικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ σκελετοῦ¹⁴².

Τέλος, στὴν ἐπιστημονικὴ κοινωνία τοῦ μέλλοντος, ποὺ ὁραματίζεται ὁ Ράσσελ, ἡ θρησκεία δὲν ἔχει καμμία θέση. Εἶναι πιθανό, ἀναφέρει, ἡ ἀνθρωπότητα νὰ βρῆται στὸ κατώφλι μιᾶς χρυσῆς ἐποχῆς· ἀλλὰ, ἂν συμβαίνει αὐτό, θὰ εἶναι ἀναγκαῖο πρῶτα νὰ σκοτώσουμε τὸ δράκο ποὺ φυλάει τὴν πόρτα καὶ αὐτὸς ὁ δράκος εἶναι ἡ θρησκεία¹⁴³. Οἱ περὶ θρησκείας ἀντιλήψεις τοῦ Ράσσελ, λοιπόν, εἶναι ξεκάθαρες καὶ δὲν ἀφήνουν πολλὰ περιθώρια γιὰ ἀμφισβητήσεις. Ὁ Ράσσελ ἄλλωστε φημίζεται γιὰ τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν ἀκρίβεια τῆς σκέψης του¹⁴⁴.

Τὸ γεγονὸς ὅτι προτάσσει τὴ λογικὴ στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀνθρωπίνων προβλημάτων γίνεται πολλὰς φορὲς δεκτὸ μὲ ἐνθουσιασμὸ μετὰ τῶν μελετητῶν του. Τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ μελέτη ἑνὸς Ἑλλήνα θαυμαστῆ τοῦ Ράσσελ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό: «*Μὲ τὸν Ράσσελ ἔχουμε τὴν ρωμαλεώτερη παρουσία τῆς λογικῆς σ' ἓναν κόσμον παράλογο ἢ, στὸ τέλος, ἀναποφάσιστον. Καὶ ἀναποφάσιστον, ἀκριβῶς γιατί παραμέρισε τὴν λογικὴν, χάριν ἑνός, τίς περισσότερες φορὲς, ἀνέξοδον παραλογισμοῦ. Μὲ τὴν κριτικὴν ποὺ ἀσκεῖ ὁ Ράσσελ στὰ κεφα-*

141. Τὴν ἀντίθεση μάλιστα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στὸν ἔλεγχο τῶν γεννήσεων (ὅπως καὶ στὸ διαζύγιο) ὁ Ράσσελ τὴ χαρακτηρίζει ἄκρως ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. (A.M.P., σελ. 219).

142. *The Impact of Science on Society*, (A' ἔκδοση 1952), First published by Unwin Books, London 1968, σελ. 102. Συνεχίζοντας τὴ σκέψη τοῦ ὁ Ράσσελ προσθέτει ὅτι ὁ δρόμος γιὰ τὴ σταθερότητα ποὺ ἐξασφαλίζουν οἱ παραπάνω ὅροι εἶναι μακρὺς, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ λόγον γιὰ νὰ χάσουμε τὸ ὄραμα τῆς ἐσχάτης ἐλπίδας. (Ὁπ.π.).

143. «It is possible that mankind is on the threshold of a golden age; but, if so, it will be necessary first to slay the dragon that guards the door, and this dragon is religion». (Has Religion made..., ἐν W.N.C., σελ. 37).

144. Βλ. καὶ Κ. Γεωργούλη, ὅπ.π., σελ. 62: «Τὰ δημοσιεύματά του (τοῦ Ράσσελ) διακρίνονται διὰ τὴν σαφήνειαν τοῦ περιεχομένου καὶ διὰ τὴν λογικὴν διάρθρωσιν τῶν ἰδεῶν».

λαιώδη προβλήματα της εποχής μας συντελεί στην δημιουργία όρων ευνοϊκῶν, ὄχι μόνον γιὰ τὴν λύση τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς βεβαιότητος, ὅτι δὲν θὰ ἐπανέλθουν στὸ μέλλον. Καὶ τοῦτο εἶναι ἀπὸ τὰ κυριώτερα πλεονεκτήματα τῆς κριτικῆς του. Μιᾶς κριτικῆς κατασταλτικῆς καὶ ἀνασταλτικῆς. "Ἄν μὲ τοὺς φιλοσόφους τῆς Ὑπάρξεως ἐπαναφερόμαστε ἀπὸ τ' ἀφηρημένα φιλοσοφικὰ λογικὰ σχήματα στὸ "σχῆμα" Ἄνθρωπος, μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἀπλοῦ καὶ ἀποδεικτικοῦ λογικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Ράσσελ βρισκόμαστε στὸ ἔδαφος μιᾶς θετικῆς ἀνθρωπολογίας, δηλαδὴ ἐνὸς θετικῆς ἠθικοῦ, τετράγωνο λογικοῦ καὶ ἄμεσα ἀποτελεσματικοῦ λόγου, γιὰ τὰ κρισιμώτερα ἀνθρώπινα προβλήματα. Ὁ Ἄγγλος διανοητὴς εἶναι ὁ πνευματικὸς ὁδηγός, τοῦ ὁποῖου ὁ λόγος βαρύνει ἢ θὰ βαρύνῃ περισσότερο στὶς ἀντιλήψεις μας γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς»¹⁴⁵.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ ἄλλη πλευρά. Οἱ ἐπικριτὲς τοῦ Ἄγγλου στοχαστῆ καταγγέλλουν ὅτι ὁ Ράσσελ δὲν εἶναι φιλόσοφος μὲ τὴν ἀποδεκτὴ σημασία τοῦ ὄρου· δὲν εἶναι ἐραστὴς οὔτε ἐρευνητὴς τῆς σοφίας. Ἀντίθετα, ὅλοι οἱ ἰσχυρισμοί του, τοὺς ὁποῖους ὁ ἴδιος ὀνομάζει φιλοσοφία, ἀπλὰ εἶναι φτηνά, ξεθωριασμένα, ἐπιδεικτικά κ.λπ. κατασκευάσματα, σχεδιασμένα μὲ σκοπὸ νὰ ἀποπλανοῦν τὸν κόσμον¹⁴⁶. Ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἀκούγονται ὑπερβολικά. Εἶναι πάντως ἐμφανὲς ὅτι τουλάχιστον στὴν κριτικὴ του κατὰ τῆς θρησκείας, ὁ Ράσσελ ἀποδεικνύεται μικρόψυχος. Ἄν στὴν «Οὐσία τῆς Θρησκείας» καταβάλλει μία ἐνδιαφέρουσα προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνέυρεση τοῦ ἀληθινοῦ νοήματος τῆς θρησκείας, ἡ κατοπινὴ στάση του εἶναι μᾶλλον ἀπογοητευτικὴ. Ἡ ἀπλότητα, ἓνα ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματα τοῦ Ράσσελ, πολλὰς φορὲς καταντᾷ ἀπλοϊκότητα στὴν ἐπιχειρηματολογία του ἐναντίον τῆς θρησκείας. Ἡ ἀποθέωση τῆς λογικῆς, παρὰ τὶς ὅποιες συμβολὲς σὲ ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο, ἀντὶ νὰ τοῦ ἀνοίγει, ὡς ὀφείλε, νέους ὁρίζοντες, τὸν περιορίζει ἀσφυκτικὰ ἐμποδίζοντάς τον νὰ ἀτενίσει τὸ βάθος τῆς θρησκείας. Κατὰ συνέπεια ἡ κριτικὴ του ἐναντίον τῆς εἶναι ἀδύναμη καὶ ἀνεπαρκὴς¹⁴⁷.

145. Ἀμ. Παπαβασιλείου, Bertrand Russell. "Ένας συνεχιστὴς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 8.

146. Βλ. P. Edwards, ὁπ.π., σελ. 238.

147. Ἡ μεγάλη μάλιστα εἰρωνεία γιὰ τὸ Ράσσελ εἶναι ὅτι, παρὰ τὴν ἀντιθρησκευτικὴ «κατήχηση» ποὺ ἔκανε στὰ παιδιά του, δύο ἀπὸ αὐτὰ ἔγιναν ἔνθερμοι Ἀγγλικανοί. (Βλ. A.M.P., σελ. 237).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στὶς σελίδες ποὺ προηγήθηκαν ἔγινε μία γενικὴ παρουσίαση τῶν περὶ θρησκείας ἀντιλήψεων τοῦ Μπέρτραντ Ράσσελ. Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ὅμως γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς παρουσιάζει ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυση τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς τοῦ φιλοσόφου κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία μποροῦν νὰ γίνουν σαφέστερα δύο κυρίως πράγματα: α) ὅτι τὰ ὅπλα, μὲ τὰ ὁποῖα πολεμᾶται σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο ἡ χριστιανικὴ πίστις, δὲν εἶναι τόσο ἰσχυρά, ὅσο πολλὰς φορὲς φαίνονται, καὶ β) ὅτι ἡ κριτικὴ ποὺ δέχονται οἱ Χριστιανοὶ εἶναι ἐνίοτε πολὺ χρήσιμη καὶ ὠφέλιμη γιὰ τοὺς ἴδιους, ἂν τὴν ἐκλάβουν ὡς ἀφορμὴ γιὰ συμμόρφωση πρὸς τὶς ἀρχὲς τῆς πίστεώς τους. Ἡ παροῦσα μελέτη, λοιπόν, θὰ μπορούσε ἀπλὰ νὰ ἀποτελέσει εἰσαγωγὴ μιᾶς περαιτέρω ἔρευνας πάνω σὲ οὐσιώδη θέματα Ἀπολογητικῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές - (Έπιλογές από τὰ ἔργα τοῦ Ράσσελ)

A Free Man's Worship ἐν Louis P. Pojman, Introduction to Philosophy: classical & contemporary Readings, Belmont - California 1991, σελ. 546-551.

An Inquiry into Meaning and Truth, fifth impression, London 1956.

An Outline of Philosophy, eighth impression, London 1961.

Can Religion Cure Our Troubles?, ἐν W.N.C., σελ. 169-178.

Do We Survive Death?, ἐν W.N.C., σελ. 70-74.

Has Religion made Useful Contributions to Civilization?, ἐν W.N.C., σελ. 18-37.

History of Western Philosophy, (Α' ἔκδοσις, London 1946), First published in Unwin Paperbacks, London 1979.

Individual and Social Ethics (ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Authority and the Individual»), ἐν B.W.B.R., σελ. 357-366.

My Religious Reminiscences, ἐν B.W.B.R., σελ. 31-36.

Our Sexual Ethics, ἐν W.N.C., σελ. 124-132.

Religion and Morals, ἐν W.N.C., σελ. 179-180.

Styles in Ethics (ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Our Changing Morality»), ἐν B.W.B.R., σελ. 345-350.

The Essence of Religion, ἐν B.W.B.R., σελ. 565-576.

The Existence of God. A debate between Bertrand Russell and Father F.C. Copleston, S.J., ἐν W.N.C., σελ. 144-168.

The Impact of Science on Society, (Α' ἔκδοσις, London 1952), First published in Unwin Books edition, London 1968.

The Place of Sex among Human Values (ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Marriage and Morals»), ἐν B.W.B.R., σελ. 351-356.

What I Believe, ἐν W.N.C., σελ. 38-69.

What is an Agnostic ?, ἐν B.W.B.R., σελ. 577-584.

Why I am Not a Christian, ἐν W.N.C., σελ. 1-17.

Γάμος καὶ Ἡθική, (Μετάφραση Γ. Δυριώτη) Ἀθήνα χ.χ.

Ἰδέες ποὺ ἔχουν βλάψει τὴν ἀνθρωπότητα, ἐν τοῦ ἰδίου, «Ἀντιδημοφιλῆ Δοκίμια», (Μετάφραση: Μανώλης Κορνήλιος) Ἀθήνα 1976, σελ. 167-189.

Ἰδέες ποὺ ἔχουν ὠφελήσει τὴν ἀνθρωπότητα, ἐν τοῦ ἰδίου, «Ἀντιδημοφιλῆ Δοκίμια»..., σελ. 144-166.

Μιά περιγραφή τοῦ σκουπιδοτόπου τῶν πνευματικῶν ἀνοησιῶν, ἐν τοῦ ἰδίου, «Ἀντιδημοφιλῆ Δοκίμια»..., σελ. 85-130.

Τί εἶναι Ψυχὴ, ἐν τοῦ ἰδίου, «Στὶς Συμπληγάδες τῶν Ἰδεῶν», (Μετάφραση Σ. Πρωτόπαπα) Ἀθήνα 1963, σελ. 75-79.

Βοηθήματα

- Βουδούρη Κωνσταντίνου, *Αναλυτική Φιλοσοφία*. Η εξέλιξη της Αναλυτικής Φιλοσοφίας κατά τον παρόντα αιώνα, ἐν Ἀθήναις 1977².
- Γεωργούλη Κωνσταντίνου, Ράσσελ Βερτράνδος, ἐν Νεώτερον Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν «Ἡλίου», τόμ. 16, χ.χ., σελ. 601-603.
- Κακριδὴ Θεοφάνη, Λουκρήτιος, ἐν Σύγχρονος Ἑγκυκλοπαιδεία «Ἐλευθερουδάκη», Ε΄ ἐκδοση, τόμ. 16, χ.χ., σελ. 828.
- Κωσταρᾷ Γρηγορίου, *Φιλοσοφικὴ Προπαιδεία*, Ἀθήνα 1993².
- Maurois André, *Ἱστορία τῆς Ἀγγλίας*, (Μετάφραση Τάκη Μπαρλᾶ), τόμ. Β΄, χ.χ..
- Μποχένσκι Ί., *Ἱστορία τῆς Σύγχρονης Εὐρωπαϊκῆς Φιλοσοφίας* (20ὸς Αἰώνας), Εἰσαγωγή, Μετάφραση Χρήστου Μαλεβίτση, Ἀθήνα - Γιάννινα 1985².
- Παπαβασιλείου Α., Bertrand Russell. Ἐνας συνεχιστὴς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1964.
- Παπαγούνου Γ., Ράσσελ (Russell) Μπέρτραν, ἐν Λ.Φ. Ἰλίσεφ - Π.Ν. Φεντοσέγιεφ (τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς Ε.Σ.Σ.Δ.), *Φιλοσοφικὸ Ἑγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ*, Ἑλληνικὴ ἐκδοση, τόμ. Δ΄, Ἀθήνα 1986, σελ. 428-429.
- Παπακωνσταντίνου Θ., Ρῶσσελ (Russell) Βερτράνδος, ἐν Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ, τόμ. ΚΑ΄ (copyright 1933), σελ. 397-398.
- Παπαπέτρου Κωνσταντίνου, *Ἡ Οὐσία τῆς Θεολογίας*, Ἀθήνα χ.χ..
- Παπαπέτρου Κωνσταντίνου, *Περὶ τὸ ὄνομα τῆς Ἐκκλησίας*, ἐν τοῦ ἰδίου, *Προσβάσεις. Ζητήματα Ἀπολογητικῆς Θεολογίας καὶ Φιλοσοφικῆς κριτικῆς τοῦ καιροῦ μας*, Ἀθήναι (copyright K.E. Papapetrou 1979), σελ. 193-206.
- Πατρώνου Γεωργίου, *Ἡ χαρὰ στὴν Καινὴ Διαθήκη*, Ἀθήνα 1983.
- Devaux Philippe, Russell, Paris 1967.
- Edwards Paul, Appendix. How Bertrand Russell was prevented from teaching at the College of the City of New York, ἐν W.N.C., σελ. 181-220.
- Edwards Paul, Russell, Bertrand Arthur William, ἐν *The Encyclopedia of Philosophy*, τόμ. 7, New York - London (copyright 1967), σελ. 234-239, (Life and Social Theories) καὶ 251-258 (Ethics and Critique of Religion).
- Jager Ronald, *The Development of Bertrand Russell's Philosophy*, London - New York 1972.
- Klemke D.E., Russell, Bertrand (Arthur William), ἐν «Thinkers of the Twentieth Century». A Biographical, Bibliographical and Critical Dictionary. (Editors: Elizabeth Devine, Michael Held, James Vinsen, George Walsh), London 1986, σελ. 485-488.